

**WYŻSZA SZKOŁA
TURYSTYKI I EKOLOGII
W SUCHEJ BESKIDZKIEJ**

STUDIA I MATERIAŁY

**ZESZYTY NAUKOWE
4/2013**

Sucha Beskidzka 2013

Rada programowa

ks. prof. zw. dr hab. Maciej Ostrowski, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, Kraków, Polska
prof. dr hab. Janusz Sondel, Wyższa Szkoła Turystyki i Ekologii, Sucha Beskidzka, Polska
prof. dr hab. Andrzej Matuszyk, Wyższa Szkoła Turystyki i Ekologii, Sucha Beskidzka, Polska
Doc. RNDr. Branislav Nižnanský CSc., Technická univerzita, Liberec, Czechy
Prof. PhDr. ThDr. Amantius Akimjak, PhD., Katolícka univerzita, Ružomberok, Słowacja
doc. Ing. Emília Janigová, PhD., Katolícka univerzita, Ružomberok, Słowacja
Professor Dr. Bosse Lagerqvist, University of Gothenburg, Göteborg, Szwecja
Prof. Dr. László Dinya, Karoly Robert Faculty of University of Debrecen, Gyöngyös, Węgry
Dr. Sándor Némethy, University of Gothenburg, Szwecja and Kaposvár University, Węgry
Associate Professor Dr. Giovanni Ruggieri, University of Palermo, Włochy

Redakcja czasopisma

dr Julian Kwiek (przewodniczący)
dr Artur Kurek
mgr Jadwiga Sobczuk
mgr Marek Nocoń

Tłumaczenia: mgr Marta Jochym

Redaktor językowy: mgr Joanna Fabin

Redaktor statystyczny: mgr Przemysław Jaśko

Redaktorzy tematyczni:

dr Krzysztof Borkowski
dr Marek Łabaj
dr Joanna Sondel-Cedermas

ISSN 2084-8722

© Wyższa Szkoła Turystyki i Ekologii w Suchej Beskidzkiej

34-200 Sucha Beskidzka, ul. Zamkowa 1
tel. 048 33 874 54 25, 874 20 80
fax: 048 33 874 46 05
e-mail: szkola@wste.edu.pl
<http://www.wste.edu.pl>

Druk

Agencja Reklamowa „MAG”, Wacław Mikoda, 43-512 Kaniów, ul. Stefana Kóski 1

Spis treści	
SŁOWO OD REDAKCJI	4
ARTYKUŁY	
Jacek Olszewski-Strzyżowski, Remigiusz Dróżdż	
<i>Działania wybranych euroregionów w Polsce w zakresie turystyki</i>	5
Sándor Némethy, Gábor Molnár	
<i>Key issues of sustainable lake management</i>	24
László Dinya	
<i>Experiences of regional sustainable energy strategies</i>	54
Anatolii Kornus	
<i>Ecological situation and its dynamics in the regions of Ukraine</i>	68
Iwona Pawelec	
<i>Podjęmowanie zachowań ryzykownych jako zagrożenie wewnętrzne w turystyce i rekreacji</i>	77
Michał Podzimek	
<i>Teorie liberalnej demokracji w dylemacie Curtisa W. Reese</i>	87
Mónika Imreh-Tóth	
<i>Entrepreneurship education: what can USA and Western Europe teach us?....</i>	100
WYDAWNICTWO WSTiE -	
wytyczne dla autorów publikujących w „Zeszytach Naukowych WSTiE”	114
WYDAWNICTWO WYŻSZEJ SZKOŁY TURYSTYKI I EKOLOGII	
POLECA	117
WYŻSZA SZKOŁA TURYSTYKI I EKOLOGII W SUCHEJ BESKIDZKIEJ	
.....	118

SŁOWO OD REDAKCJI

„Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Turystyki i Ekologii” to wydawnictwo ciągle zawierające artykuły z zakresu nauk społecznych, turystyki i rekreacji oraz szkolnictwa wyższego. Autorami publikowanych materiałów są nauczyciele akademicki naszej uczelni, jak i współpracownicy z zagranicy: Szwecji, Węgier, Ukrainy i Czech. Wszystkie teksty zamieszczone w numerze 4. odzwierciedlają aktualne problemy badawcze, którymi zajmują się naukowcy w swojej pracy.

Tom otwiera artykuł dra Jacka Olszewskiego-Strzyżowskiego oraz dra Remigiusza Dróżdza prezentujący charakterystykę oraz działania wybranych euroregionów w Polsce w zakresie turystyki. Analiza, obejmująca okres 2005-2010, wskazuje na rozwój różnych typów turystyki oraz produktów turystycznych w postaci realizowanych przez euroregiony projektów.

Dr. Sándor Némethy oraz Gábor Molnár omawiają kluczowe problemy związane ze zrównoważonym zarządzaniem jeziorem. W swoim opracowaniu przedstawili m.in. zasady rządzące holistycznym rozwojem regionalnym obszarów położonych nad jeziorami, które mają na celu zachowanie naturalnych ekosystemów bez uszczerbku dla ich wykorzystania.

Z kolei Dr. László Dinya mówi o doświadczeniach strategii regionalnych na rzecz zrównoważonej energii. Jak podkreśla, pomimo usiłowań i starań, aby w coraz większym stopniu wykorzystywać odnawialne źródła energii, rozliczne bariery instytucjonalne i przeszkody innego rodzaju uniemożliwiają postęp i spowalniają ten proces. Dr. Dinya prezentuje główne wyniki projektu RESGen mającego na celu opracowanie tego rodzaju strategii dla czterech regionów UE oraz wdrożenie procedury przygotowanej w ramach tego przedsięwzięcia.

Autor następnego opracowania, Dr. Anatolii Kornus, analizując sytuację ekologiczną na Ukrainie, pokazuje dynamikę spożycia wody z naturalnych zbiorników wodnych i dynamikę powstawania ścieków, a także wytwarzania i utylizacji odpadów. Wskaźniki jakości środowiska pozwalają autorowi przewidzieć trendy i wielkości do 2015 roku.

Podejmowanie zachowań ryzykownych jako zagrożenie wewnętrzne w turystyce i rekreacji to temat rozważań mgr Iwony Pawelec. Jak podkreśla autorka, głównymi przyczynami dynamicznego rozwoju ekstremalnych form rekreacji ruchowej jest poszukiwanie nowych spektakularnych form aktywnego spędzania czasu wolnego. Ma to na celu realizację potrzeby stymulacji i doświadczania silnych wrażeń przez współczesnego turystę.

PaedDr. ICLic. Mgr. Michał Podzimek pisze z kolei o teorii liberalnej demokracji w dziele Curta W. Reese’a – amerykańskiego teoretyka żyjącego w pierwszej połowie XX wieku, a Mgr. Mónika Imreh-Tóth zastanawia się, czy można przenieść najlepsze praktyki uniwersytetów ze Stanów Zjednoczonych Ameryki i Europy Zachodniej w zakresie nauczania przedsiębiorczości na grunt Polski i innych krajów Europy Wschodniej.

Składamy serdeczne podziękowania wszystkim, którzy przyczynili się do powstania niniejszej publikacji.

dr Jacek Olszewski-Strzyżowski

Wyższa Szkoła Bankowa w Gdańsku

dr Remigiusz Dróżdż

Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu w Gdańsku

DZIAŁANIA WYBRANYCH EUROREGIONÓW W POLSCE W ZAKRESIE TURYSTYKI

Tourism development activities based on the examples of the selected Euroregions in Poland

Abstract

The article presents the characteristics of the selected Euroregions in Poland, as well as their activities in the field of the tourism development. The analyzed Euroregions include: Baltic, Pro Europa Viadrina, Pomerania and the Neighbourhood Programme (NP) Poland – Belarus - Ukraine. The conducted analysis, which covered the period between 2005-2010, showed the development (especially in the form of projects implemented by Euroregions) of different types of tourism and tourism products.

Key words: Euroregions, tourism

Wstęp

Współczesny świat cechuje postępująca globalizacja oraz integracja gospodarcza poszczególnych państw. Coraz więcej krajów dostrzega również potrzebę współpracy wynikającą z ich położenia geograficznego oraz historycznych związków z obszarem, który je otacza. Sprzyja to kooperacji w regionach posiadających znaczny potencjał, dotychczas w pełni niewykorzystany, a dzięki któremu możliwy jest rozwój wysoko konkurencyjnej gospodarki, optymalnie wykorzystującej zasoby ludzkie, kulturowe, przyrodnicze, ekonomiczne oraz turystyczne. Dzięki transnarodowej współpracy poszukiwane są wspólne sposoby wzmocnienia atutów i osłabienia bądź wyeliminowania barier rozwojowych w regionach.

Celem artykułu jest przedstawienie znaczenia funkcjonowania współpracy transgranicznej w odniesieniu do wybranych euroregionów w Polsce. Współpraca ta tworzy perspektywy i kierunki rozwoju turystyki w świetle programów i inicjatyw opartych na idei zrównoważonego rozwoju, a także ukazuje inne możliwości. Analizie, obejmującej lata 2005-2010, poddano następujące euroregiony: Bałtyk, Pro Europa Viadrina, Pomerania oraz Program Sąsiedztwa (PS) Polska – Białoruś – Ukraina, których działalność w dużym stopniu dotyczy szeroko pojętych zagadnień turystycznych. Ich wybór podyktowany został także faktem, iż wszystkie one swym obszarem obejmują bardzo atrakcyjne tereny o dużym potencjale

turystycznym i produktowym (m.in. z zakresu turystyki miejskiej, kulturowej, przyrodniczej, aktywnej).

Charakterystyka euroregionów, założenia i cel ich powstawania

Nazwa „euroregion” oznacza zarówno wyodrębniony region europejski położony na pograniczu dwóch lub kilku sąsiadujących ze sobą państw, jak i organizację powołaną do koordynacji współpracy na takim obszarze przez strony umowy euroregionalnej i zaakceptowaną przez Unię Europejską (przed Traktatem z Maastricht: Wspólnoty Europejskie), która może wspierać finansowo jego działalność¹. Zasadniczym celem współpracy transgranicznej jest zniesienie barier wynikających z istnienia granic państwowych, a do głównych celów euroregionów zaliczyć można m.in.:

- zmiany charakteru granic i przewyższenie krępujących uregulowań państwowych dotyczących nieprzenikalności granic;
- umacnianie warunków gospodarczych i społeczno-kulturowych;
- czynienie ze zdecentralizowanych regionów siły napędowej współpracy ponadgranicznej;
- ułatwienie realizacji europejskiej polityki zagospodarowania przestrzennego;
- usuwanie przeszkód i nierówności ekonomicznych oraz infrastrukturalnych;
- określanie metod rozwiązywania problemów, przejawów niedorozwoju i uciążliwości charakterystycznych dla obszarów peryferyjnych;
- formułowanie zasad budowy podstaw wzajemnego zaufania i współpracy między instytucjami europejskimi oraz ich efektywności;
- budowanie wzajemnych więzi społecznych².

Na rozwój współpracy na obszarach przygranicznych duży wpływ wywarły inicjatywy społeczności lokalnych. Są to jedne z najlepszych sposobów przewyższenia historycznych podziałów, jakie istniały między sąsiadującymi narodami.

Jak wskazuje Panasewicz: „Współpraca ponad granicami stanowi dla państw Unii Europejskiej część składową procesu politycznej integracji. Wiąże się to również z tym, że pojęcie granica nabiera nowego znaczenia. Odchodzi się od tradycyjnego pojęcia linii granicznej jako końca terytorium

¹Źródło: www.sejm.gov.pl, 2013.

²Źródło: www.sejm.gov.pl, 2013.

i początku obszaru obcego, do sprowadzenia roli granicy do znaczenia czysto administracyjnego”.³

Idea powstania euroregionów w Polsce

W Polsce wzrost zainteresowania współpracą transgraniczną obserwuje się od początku lat 90. Proces euroregionalizacji zapoczątkował euroregion Neisse – Nisa – Nysa, obejmujący trzy obszary przygraniczne na styku granic Polski, Czech i Niemiec, utworzony w 1991r. Obecnie na granicach Polski funkcjonują następujące euroregiony:

- 4 na granicy zachodniej: polsko-niemieckie euroregiony Pomerania, Pro Europa Viadrina, Sprewa – Nysa – Bóbr oraz położony na styku pogranicza zachodniego i południowego polsko-czesko-niemiecki euroregion Nysa;
- 7 na granicy południowej: polsko-czeskie euroregiony Glacensis, Pradziad, Śląsk Cieszyński i Silesia, polsko-czesko-słowacki euroregion Beskidy, polsko-słowacki euroregion Tatry oraz położony na styku pogranicza wschodniego i południowego polsko-słowacko-ukraińsko-rumuńsko-węgierski euroregion Karpacki;
- 3 na granicy wschodniej: polsko-ukraińsko-białoruski euroregion Bug, polsko-białoruski euroregion Puszcza Białowieska i położony także na pograniczu północnym polsko-białorusko-litewski euroregion Niemen;
- 2 na granicy północnej: euroregion Bałtyk integrujący w ramach współpracy transgranicznej jednostki terytorialne pięciu krajów: Polski, Danii, Litwy, Rosji i Szwecji (strona łotewska wystąpiła z euroregionu) oraz polsko-rosyjski euroregion Łyna – Ława⁴.

Wśród euroregionów funkcjonujących obecnie na granicach Polski: 8 prowadzi współpracę dwustronną (2 euroregiony polsko-niemieckie, 4 euroregiony polsko-czeskie, 1 euroregion polsko-białoruski oraz 1 euroregion polsko-słowacki), a w 5 euroregionach współpraca ma charakter trójstronny: polsko-niemiecko-szwedzki, polsko-czesko-niemiecki, polsko-czesko-słowacki, polsko-białorusko-ukraiński, polsko-białorusko-litewski. W ramach euroregionów Karpackiego i Bałtyk współpracuje 5 krajów.

W tabeli 1. przedstawiono chronologię tworzenia euroregionów w Polsce.

³ Panasiewicz Z., Borys T.: *Współpraca transgraniczna w Polsce – efekty i możliwości współpracy strony polskiej na przykładzie Euroregionu Neisse – Nisa – Nysa*, Urząd Statystyczny w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 1996, s. 7-8.

⁴ Źródło: www.sejm.gov.pl, 2013.

Tabela 1. Chronologia tworzenia euroregionów w Polsce

Lp.	Euroregion	Data utw.	Lp.	Euroriegion	Data utw.
1.	Neisse – Nisa – Nysa	21.12.1991	9.	Niemen	06.06.1997
2.	Karpacki	14.02.1993	10.	Pradziad	02.07.1997
3.	Sprewa – Nysa – Bóbr	21.09.1993	11.	Bałtyk	22.02.1998
4.	Pro Europa Viadrina	21.12.1993	12.	Śląsk Cieszyński	22.04.1998
5.	Tatry	26.08.1994	13.	Silesia	20.09.1998
6.	Bug	29.09.1995	14.	Beskidy	09.06.2000
7.	Pomerania	15.12.1995	15.	Puszcza Białowieska	25.05.2002
8.	Glacensis	05.12.1996	16.	Łyna – Ława	04.09.2003

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Statutów Euroregionów, 2013

Najstarszym euroregionem w Polsce jest euroregion Neisse – Nisa – Nysa (powstał w 1991 r.), a najmłodszym Łyna – Ława (2003 r.). Na mapie 1. przedstawiono szczegółowe rozmieszczenie euroregionów w Polsce.

Mapa 1. Euroregiony na granicach Polski

Źródło: www.euroregion-silesia.pl, Euroregion Silesia, 2013

Udział euroregionów w rozwoju turystyki

Według T. Studzienieckiego „Turystyka jest jednym z najczęściej wymienianych zagadnień realizowanych w ramach współpracy międzynarodowej na terenie obszarów transgranicznych zwanych euroregionami”⁵. Coraz częściej nazywana jest ona *turystyką transgraniczną* będącą specyficzną formą turystyki międzynarodowej. Jej rozwój uwarunkowany jest szeregiem czynników, spośród których ramy organizacyjno-prawne współpracy transgranicznej należą do ważniejszych. Ranga turystyki w stosunkach międzynarodowych wspomniana jest w większości dokumentów dotyczących euroregionów. Pojawia się także (w zestawieniu „turystyka, rekreacja i sport”) w traktatach dobrosąsiedzkich: „Umawiające się strony będą sprzyjać rozwojowi współpracy w dziedzinie sportu i turystyki”⁶.

Turystyka transgraniczna postrzegana jest bardziej jako kategoria społeczna niż ekonomiczna, jednak daje możliwość wspierania form turystyki mniej rentownych dla biznesu, lecz istotnych dla społeczności lokalnych. Prawie w każdym euroregionie rozwój turystyki jest zadaniem statutowym, jednak dominuje spojrzenie społeczne na turystykę, gdyż pojawia się ona z zadaniami z zakresu polityki społecznej, np. „wspieranie różnych form współpracy w zakresie edukacji, sportu, turystyki i ochrony zdrowia”⁷. W strukturze euroregionu powoływana jest często jednostka organizacyjna (np. komisja lub grupa robocza) zajmująca się turystyką. W przypadku m.in. euroregionów na granicy polsko-białoruskiej jednak takich organów nie powołano⁸. Podstawy prawno-instytucjonalne prowadzenia współpracy transgranicznej oraz funkcjonowania euroregionów na granicach Polski tworzą porozumienia dwustronne zawarte pomiędzy naszym krajem i krajami partnerskimi. Polska zawarła takie porozumienia ze wszystkimi państwami sąsiadującymi.

Problematyka turystyczna realizowana jest bardziej przez podmioty tworzące euroregion (czyli samorządy terytorialne) oraz przez beneficjentów regionalnych (organizacje pozarządowe, uczelnie itp.). Trójstopniowy system

⁵ Studzieniecki T.: *Euroregions – New potential destinations*, Tourism review, AIEST, vol. 60/2005.

⁶ Art. 12 Traktatu między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Białoruś o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy, Warszawa, 23 czerwca 1992r.

⁷ Statut Stowarzyszenia Samorządów Euroregionu Bug, www.euroregionbug.pl, 2013.

⁸ Studzieniecki T.: *Organizacyjno-prawne uwarunkowania funkcjonowania euroregionów i rozwoju turystyki transgranicznej w Polsce*, w: *Turystyka w ujęciu podmiotowym i przestrzennym: człowiek – przestrzeń – przedsiębiorstwo*, red. nauk. Golebski G., Poznań 2006, s. 247.

zarządzania turystyką w naszym kraju (w tym również system promocji turystycznej Polski), obejmujący Polską Organizację Turystyczną oraz regionalne i lokalne organizacje turystyczne, z prawnego punktu widzenia zapewniają rozwój i promocję turystyki transgranicznej w euroregionach, wypracowują ramy organizacyjne oraz prawne takiej współpracy.

Jest wiele interesujących przykładów współpracy transgranicznej realizowanych przez euroregiony, które obejmują zagadnienia związane z turystyką. Na przykład euroregion Bug zrealizował działania obejmujące m.in.: „Promocję turystyki rowerowej w regionie Brześć – Biała Podlaska” oraz projekt „Wzrost konkurencyjności regionów przygranicznych poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury transgranicznej” – działanie „1.3”: Rozwój infrastruktury około biznesowej i turystyki”⁹.

Kolejnym przykładem są działania podejmowane przez euroregion Puszcza Białowieska (współpraca polsko-białoruska), gdzie słowo „turystyka” pojawia się w umowie euroregionalnej ze szczególnym naciskiem na rozwój „transgranicznej ekologicznej i kulturalnej turystyki na terytorium euroregionu”¹⁰. W statucie ww. euroregionu znalazły się takie zapisy jak: „zagospodarowanie przestrzenne obszarów przygranicznych, w tym rozbudowa infrastruktury transgranicznej oraz aktywizacja wybranych form ruchu osobowego tj. współpraca i wymiana grup społecznych, naukowych, zawodowych, kulturalnych, sportowych, środowisk młodzieżowych, a w szczególności tych jej form, które sprzyjają lepszemu wzajemnemu poznaniu społeczności zamieszkującej regiony przygraniczne”¹¹.

W tabeli nr 2 przedstawiono główne cele i zadania euroregionów w Polsce (w tym, w zakresie współpracy turystycznej).

Tabela 2. Wybrane cele i zadania euroregionów w Polsce

Pomerania	Podejmowanie wspólnych działań dla równomiernego i zrównoważonego rozwoju oraz zbliżenia jego mieszkańców i instytucji na obszarach euroregionu. Cele te można osiągnąć w szczególności poprzez: podnoszenie poziomu życia obywateli mieszkających w regionie; popieranie idei jednoci europejskiej; współpracę i wymianę grup społecznych, naukowych, zawodowych, kulturalnych oraz młodzieżowych; budowanie oraz dostosowanie infrastruktury do potrzeb ruchu granicznego i regionalnego; rozwój współpracy gospodarczej; wymianę know-how oraz transfer
------------------	---

⁹ Źródło: www.euroregionbug.pl, 2013.

¹⁰ Umowa o utworzeniu międzynarodowego zrzeszenia społeczności lokalnej pod nazwą „Euroregion Puszcza Białowieska” zwarta w dniu 25 maja 2002r. w Hajnówce.

¹¹ Statut Euroregionu Puszcza Białowieska, www.euroregion-puszczabialowieska.prv.pl, 2013.

	technologii; stworzenie kompleksowego systemu informacyjnego w celu wymiany danych w euroregionie; wspieranie przy rozwiązywaniu problemów związanych z przekraczaniem granicy.
Pro Europa Viadrina	Zapewnienie dobrosąsiedzkich stosunków między Polakami a Niemcami; utrwalenie regionalnej tożsamości Polaków i Niemców mieszkających w rejonie przygranicznym przez stworzenie wspólnej perspektywy na przyszłość; podnoszenie dobrobytu mieszkańców regionu przygranicznego poprzez stworzenie przyszłego transgranicznego polsko-niemieckiego regionu gospodarczego; promowanie idei jedności europejskiej i porozumienia międzynarodowego; ustalanie wspólnych przedsięwzięć oraz pozyskiwanie środków potrzebnych do ich realizacji.
Sprewa-Nys-Bóbr	Działalność na rzecz pomyślności obszarów przygranicznych RP i RFN, rozkwitu gospodarczego i kulturalnego oraz stałej poprawy warunków życia ich mieszkańców w tym zniwelowanie istniejących różnic sytuacji ekonomicznej; współdziałanie z niemieckimi podmiotami działalności komunalnej; działanie na rzecz przyspieszonego rozwoju i wzajemnego dostosowania systemów infrastruktury technicznej i społeczno-usługowej o zasięgu oddziaływania ponadgranicznego; dążenie do zwiększania potencjału ekonomicznego euroregionu przy zachowaniu zasad i rygorów ekologicznych; tworzenie korzystnych warunków dla ponadgranicznej współpracy różnych podmiotów w dziedzinie kultury, nauki, oświaty, turystyki i rekreacji, zdrowia, opieki społecznej; integracja ludności całego regionu poprzez tworzenie warunków i sprzyjanie rozwojowi bezpośrednich kontaktów osobistych.
Neisse-Nisa-Nysa	Poprawa transgranicznej wymiany informacji, wypracowanie i promowanie priorytetów rozwojowych dla obszaru euroregionu; utworzenie wspólnego; zintegrowanego regionu urlopowego; wykorzystanie funduszy z programów pomocowych na obszarze euroregionu; wspieranie interesów gmin, powiatów i innych podmiotów, zgodnych z euroregionalnymi celami rozwojowymi; utworzenie wspólnego podmiotu prawnego.
Glacensis	Wspieranie działań w zakresie: procesu integracji europejskiej; współpracy w planowaniu przestrzennym; ochrony i poprawy stanu środowiska naturalnego; współpracy w sferze gospodarczej i handlowej; budowy i wzajemnej adaptacji infrastruktury technicznej; współpracy w rozwoju turystyki przygranicznej; współpracy z organami rządowymi przy budowie nowych przejść granicznych; wymiany kulturalnej i troski o wspólne dziedzictwo kultury; współpracy w sferze humanitarnej, socjalnej wraz z zapewnieniem bezpieczeństwa dla obywateli; współpracy górskich służb ratowniczych; współpracy w dziedzinie szkolnictwa, młodzieży i wychowania fizycznego.

Pradziad	Wspieranie współpracy na terenach przygranicznych przede wszystkim w dziedzinach: planowania przestrzennego, środowiska naturalnego; podnoszenia na wyższy poziom gospodarki i wzrostu poziomu życia; budowy i przysposabiania struktur transgranicznych; współpracy w rozwoju turystyki i przejść granicznych dla ruchu osobowego i towarowego; wymiany kulturalnej i dbania o wspólne dziedzictwo kulturowe; polepszania możliwości kontaktów międzyludzkich; współpracy w zakresie pomocy społecznej i humanitaryzmu.
Silesia	Podjmowanie wspólnych działań gwarantujących równomierny i zrównoważony rozwój regionu oraz zbliżenie jego mieszkańców i instytucji poprzez: podnoszenie poziomu życia obywateli mieszkających w euroregionie, wspieranie inwestycji i programów gospodarczych; szkolenia zawodowe i programy zmierzające do likwidacji bezrobocia; współpracę i wymianę grup społecznych, naukowych, zawodowych, kulturalnych, młodzieżowych w celu wzajemnego poznania; utrzymanie oraz poprawienie stanu środowiska naturalnego; rozwój współpracy gospodarczej; budowę oraz dostosowanie infrastruktury dla potrzeb ruchu granicznego i regionalnego; budowę kompleksowego systemu informacji w celu wymiany danych.
Śląsk Cieszyński	Wspieranie działań w następujących dziedzinach: wymiana doświadczeń i informacji dotyczących rozwoju regionu; rozwiązywanie wspólnych problemów w dziedzinie transportu, komunikacji i łączności oraz bezpieczeństwa obywateli; rozwój turystyki, ruchu podróży łącznie z dalszym usprawnieniem ruchu granicznego, akcje wspierające rozwój kultury, oświaty i sportu, wymiana informacji dotyczących tych działań; współpraca między szkołami i młodzieżą; rozwiązywanie wspólnych problemów dotyczących ekologii i środowiska naturalnego.
Beskidy	Rozwój procesów integrujących społeczność euroregionu Beskidy i budujących demokrację lokalną; rozwój gospodarczy aktywizowany szczególnie przez budowanie transgranicznych powiązań kooperacyjnych; dbanie o bogactwo zasobów przyrody i ochrona środowiska; optymalny rozwój potencjału ludzkiego i podniesienie jakości życia mieszkańców euroregionu.
Tatry	Wspólna działalność transgraniczna ukierunkowana na równomierny i zrównoważony rozwój regionu oraz zbliżenie mieszkańców i instytucji po obu stronach granicy w nawiązaniu do historycznych doświadczeń.
Karpacki	Organizowanie i koordynowanie działań na rzecz rozwoju współpracy pomiędzy członkami w dziedzinie gospodarki, ekologii, kultury, nauki i edukacji, pomaganie i wspieranie konkretnych projektów oraz planów będących przedmiotem wspólnego zainteresowania,

	rozwijanie i ułatwianie kontaktów pomiędzy ekspertami różnych dziedzin, rozwijanie dobrosąsiedzkich stosunków, pośredniczenie i ułatwianie współpracy z organizacjami, agencjami i instytucjami.
Bug	Rozwój współpracy obszarów przygranicznych w następujących dziedzinach: zagospodarowania przestrzennego, komunikacji, transportu i łączności; oświaty, ochrony zdrowia, kultury, sportu i turystyki; ochrony i poprawy stanu środowiska naturalnego; rozwijania kontaktów między mieszkańcami oraz współpracy instytucjonalnej a także współpracy podmiotów gospodarczych.
Puszcza Białowieska	Podejmowanie działań zmierzających do: ochrony środowiska naturalnego i racjonalnego wykorzystania zasobów naturalnych; transgranicznej ekologicznej i kulturalnej turystyki na terytorium euroregionu; społeczno-gospodarczej, kulturalnej i naukowo-oświatowej współpracy na przygranicznych terytoriach stron; zbliżenia narodów obu państw przy zachowaniu korzystnego środowiska dla życia przyszłych pokoleń; zachowania w Europie unikalnego kompleksu przyrodniczego Puszczy Białowieskiej w znaczącej mierze wpływającego na klimat kontynentu.
Niemen	Rozwój w następujących dziedzinach: wszechstronnego rozwoju ekonomicznego; zagospodarowania przestrzennego, infrastruktury publicznej, oświaty, ochrony zdrowia, kultury, sportu i turystyki; ochrony środowiska; rozwijania kontaktów między mieszkańcami obszarów przygranicznych oraz współpracy instytucjonalnej a także współpracy podmiotów gospodarczych.
Łyna – Ława	Zacieśnienie więzi, utrzymanie i rozwijanie dobrosąsiedzkiej współpracy; wspieranie i podejmowanie działań mających na celu rozwój gospodarczy samorządów; podnoszenie na wyższy poziom gospodarki i dążenie do wyrównania standardu życiowego mieszkańców; wspieranie rozwoju przedsiębiorczości i przeciwdziałania bezrobociu; rozwiązywanie wspólnych problemów ekologicznych, ochrony środowiska naturalnego, ochrony zdrowia; współpraca w dziedzinach: transportu, komunikacji, łączności i bezpieczeństwa publicznego, kultury, oświaty i sportu; rozwój turystyki; usprawnienie ruchu granicznego.
Bałtyk	Poprawa warunków życia ludzi zamieszkujących obszar euroregionu; ułatwianie wzajemnych kontaktów; zbliżenie lokalnych społeczności; przełamywanie historycznych uprzedzeń; programowanie prac zmierzających do zapewnienia zrównoważonego rozwoju każdej ze stron; wspieranie działań zmierzających do współpracy między regionalnymi i lokalnymi władzami.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie statutów i porozumień euroregionów działających w Polsce, 2013

Jak wskazano powyżej, w większości euroregionów zapisy w ich statutach dotyczące turystyki obejmują m.in.:

- współpracę w zakresie turystyki;
- podejmowanie działań zmierzających do rozwoju turystyki;
- rozwój współpracy w zakresie turystyki;
- współpracę w zakresie kultury fizycznej.

Ocena działalności wybranych euroregionów i jej wpływ na rozwój turystyki w Polsce

Analizie poddano działania w zakresie rozwoju turystyki (za okres 2005-2010) na terenie takich euroregionów jak: Bałtyk, Pro Europa Viadrina, Pomerania oraz Program Sąsiedztwa (PS) Polska – Białoruś – Ukraina. W tabeli nr 3 przedstawiono zestawienie członków i partnerów poszczególnych euroregionów.

Tabela 3. Partnerstwo/członkostwo w badanych euroregionach

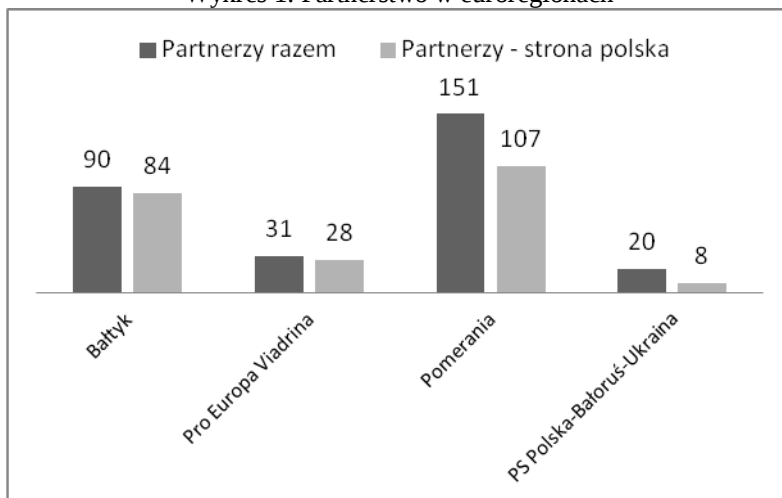
Euroregion	Polska	Partnerzy zagraniczni	Razem
Bałtyk	4 powiaty 80 gmin	Rosja: (1) Obwód Kaliningradzki Litwa: (1) Okręg Kłajpedzki Dania: (1) Okręg Bornholm Szwecja: (3) Okręgi: Blekinge, Kalmar,	90
Pro Europa Viadrina	28 gmin	Niemcy: (3) 2 powiaty ziemskie, 1 miasto (Frankfurt n. Odrą)	31
Pomerania	10 powiatów 97 gmin	Niemcy: (11) 8 powiatów, 3 miasta Szwecja: (33) 33 gminy	151
Program Sąsiedztwa (PS)	8 podregionów	Białoruś: (9) 2 obwody i 7 okręgów zachodniego obwodu mińskiego Ukraina: (3) 3 obwody	20

Źródło: Opracowanie własne na podstawie statutów euroregionów, 2013

Według powyższego zestawienia najwięcej członków/partnerów posiada euroregion Pomerania (151), Bałtyk (90) oraz Pro Europa Viadrina (31). Program Sąsiedztwa (PS) Polska – Białoruś – Ukraina skupia 20 członków.

Na wykresie nr 1 przedstawiono zestawienie ilości członków w poszczególnych badanych euroregionach.

Wykres 1. Partnerstwo w euroregionach

Źródło: Opracowanie własne, 2013

Kolejnym elementem mającym wpływ (poza ilością współpracujących partnerów) na konkurencyjność poszczególnych euroregionów może być wielkość ich budżetów (w tym składek członkowskich i innych funduszy), którymi dysponują. W tabeli nr 4 przedstawiono zestawienie budżetów poszczególnych euroregionów w latach 2005-2010.

Tabela 4. Fundusze euroregionów w latach 2005-2010

Lp.	Euroregion	Całkowity budżet
1.	Bałtyk	69,4 mln euro
2.	Pro Europa Viadrina	131,3 mln euro
3.	Pomerania	107,2 mln euro
4.	Program Sąsiedztwa (PS) Polska – Białoruś – Ukraina	62,4 mln euro

Źródło: Opracowanie własne na podstawie informacji z euroregionów, 2013

Jak widać z powyższej tabeli, największym budżetem dysponuje euroregion Pro Europa Viadrina (ponad 131 mln. euro), a następnie Pomerania, Bałtyk i Program Sąsiedztwa Polska – Białoruś – Ukraina. Budżet poszczególnych euroregionów ma wpływ na liczbę realizowanych przez nie projektów. Poniżej zestawienie zrealizowanych projektów w latach 2005-2010.

Tabela 5. Liczba zrealizowanych projektów w latach 2005-2010

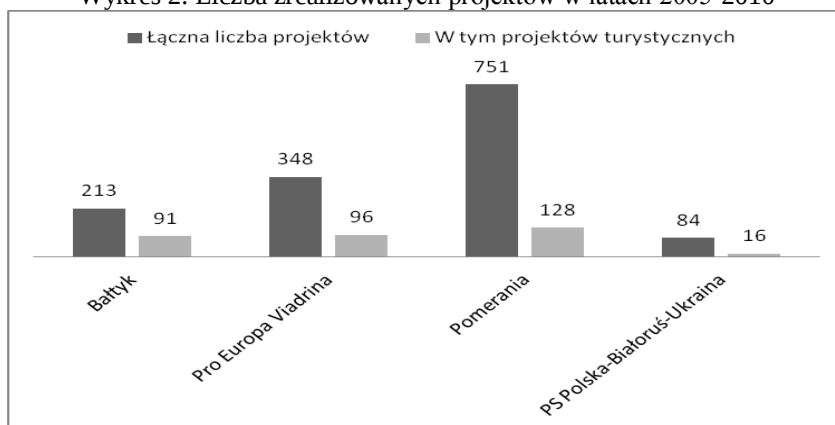
Lp.	Euroregion	Łączna liczba projektów	W tym projektów turystycznych
1.	Bałtyk	213	91
2.	Pro Europa Viadrina	348	96
3.	Pomerania	751	128
4.	Program Sąsiedztwa (PS) Polska – Białoruś – Ukraina	84	16

Źródło: Opracowanie własne na podstawie informacji z Euroregionów, 2013

Przedstawione dane w pełni obrazują aktywność i działania euroregionów oraz postępy we wdrażaniu przez nich nowych projektów, w tym turystycznych. Najwięcej programów zrealizowanych zostało w euroregionie Pomerania – na 751 projektów aż 128 (ponad 17%) to projekty turystyczne. Kolejne z wybranych euroregionów, które realizują najwięcej projektów, to Pro Europa Viadrina (348 projektów, w tym 96 turystycznych, co stanowi 28 %), Bałtyk (213, w tym 91 projektów turystycznych, tj. 43 %). Natomiast Program Sąsiedztwa Polska – Białoruś – Ukraina w badanych latach zrealizował w sumie 84 projekty, w tym 16 projektów turystycznych, co stanowi 19 %.

Należy przyjąć, iż duże możliwości rozwoju poszczególnych euroregionów, ich perspektywy rozwoju dają szanse realizacji wielu inwestycji turystycznych na omawianym terenie.

Wykres 2. Liczba zrealizowanych projektów w latach 2005-2010

Źródło: Opracowanie własne, 2013

Poniżej przedstawiono szczegółową analizę działań wybranych euroregionów, w zakresie realizacji projektów, i na tym tle projektów turystycznych (związanych z produktami turystycznymi). Badania dotyczyły projektów w zakresie: „Transgranicznych studiów koncepcyjnych i rozwojowych”, „Ochrony środowiska”, „Projektów własnych” euroregionów, „Zasobów ludzkich”, „Demokracji lokalnej”, „Rozwoju gospodarczego i turystycznego”, „Działalności i wymiany kulturalnej”, „Infrastruktury komunalnej” oraz „Innych projektów”. Analizę oparto na dokumentach i materiałach (m.in. sprawozdaniach rocznych) uzyskanych z sekretariatów poszczególnych euroregionów: Bałtyk, Pro Europa Viadrina, Pomerania oraz Program Sąsiedztwa (PS) Polska – Białoruś – Ukraina.

Euroregion Bałtyk

Badany euroregion stawia przede wszystkim na rozwój projektów obejmujących działalność i wymianę kulturalną (54,2 %), zwłaszcza imprezy kulturalne i sportowe tj.: festiwale, koncerty, wystawy, zawody, obchody rocznic itp. Drugą pod względem liczebności grupą projektów były przedsięwzięcia mające na celu rozwój gospodarczy i turystyczny, który był realizowany przez m.in. udział w targach gospodarczych i turystycznych (33,3 %). W mniejszym stopniu realizowano rozwój demokracji lokalnej (13,2 %) oraz rozwój zasobów ludzkich – szkolenia, warsztaty itp. (12,8 %). Głównymi beneficjentami zrealizowanych projektów były m.in. gminy i samorządy (30,2 %), organizacje pozarządowe (25%), instytucje kultury (15,7%), szkoły (7,4%), instytucje pomocy społecznej (5,2%), związki gmin (4,8%), inne instytucje (4,6%), kluby sportowe (3,2%), samorząd gospodarczy (2,3%) oraz instytucje badawcze (1,6%). Szczegóły przedstawia wykres 3.

Wykres 3. Projekty realizowane przez euroregion Bałtyk (%)

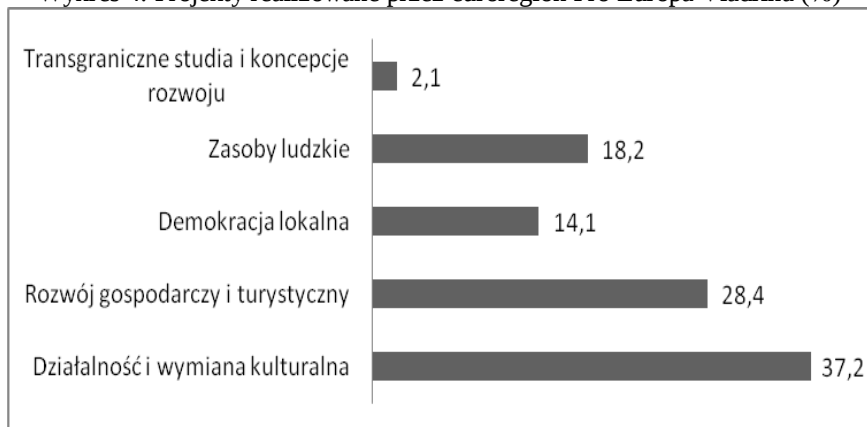

Źródło: opracowanie własne, 2013

Euroregion Pro Europa Viadrina

Działania projektowe prowadzone w euroregionie stawiają przede wszystkim na rozwój kulturalny (37,2 % – imprezy kulturalne: festiwale, koncerty, wystawy itp.) Kolejną grupą projektów były przedsięwzięcia mające na celu rozwój i turystyczny i gospodarczy (m.in. udział w targach gospodarczych i turystycznych – 28,4 %). W ramach projektów realizowano również rozwój zasobów ludzkich (szkolenia, warsztaty, kursy itp. – 18,2 %) oraz rozwój demokracji lokalnej (14,1 %). Najwięcej projektów zrealizowano we współpracy z urzędami gmin (46,3%), placówkami kulturalnymi (kluby sportowe, muzea, domy kultury – 31,4%), organizacjami pozarządowymi (stowarzyszenia, fundacje, związki itp. – 14,7%), szkoły (4,4%) oraz inne podmioty i organizacje (3,2%). Szczegóły przedstawiono na wykresie 4.

Wykres 4. Projekty realizowane przez euroregion Pro Europa Viadrina (%)

Źródło: Opracowanie własne, 2013

Euroregion Pomerania

Zrealizowane przez ten euroregion projekty dotyczyły zwłaszcza działań w zakresie rozwoju kultury (47,1 % – wystawy, festiwale, koncerty itp.) Kolejne to projekty z zakresu rozwoju i turystyki i gospodarki (23,3 %) oraz rozwój zasobów ludzkich (szkolenia, warsztaty, kursy itp. – 15,8 %). Projekty realizowano we współpracy z samorządem gminnym (40,5%), organizacjami pozarządowymi (stowarzyszenia, fundacje, związki itp. – 15,5%), placówkami kulturalnymi (domy i ośrodki kultury – 14,6%), pozostałe instytucje samorządowe (10,9%), inne podmioty i organizacje (8,0%), szkoły (6,6%) oraz samorząd powiatowy i wojewódzki (3,9%). Szczegóły przedstawiono na wykresie 5.

Wykres 5. Projekty realizowane przez euroregion Pomerania (%).

Źródło: Opracowanie własne, 2013

Euroregion: Program Sąsiedztwa Polska – Białoruś – Ukraina (PS)

Badany euroregion w omawianym okresie realizował zwłaszcza projekty z zakresu wymiany kulturalnej (66,7 % – obejmujące zwłaszcza takie imprezy jak festiwale i koncerty oraz obchody rocznic). Kolejno były to projekty turystyczne i gospodarcze (22,1%) oraz rozwój zasobów ludzkich (szkolenia, warsztaty itp. – 8,9 %). Główni beneficjenci zrealizowanych projektów to m.in. samorządy (58,2 %), instytucje kultury (26,1%) oraz szkoły (15,7%). Szczegóły przedstawiono na wykresie 6.

Wykres 6. Projekty zrealizowane przez euroregion Program Sąsiedztwa (PS) Polska – Białoruś – Ukraina (%).

Źródło: Opracowanie własne, 2013

W tabeli nr 6 przedstawiono zestawienie wybranych projektów realizowanych przez euroregiony z zakresu turystyki.

Tabela 6. Zestawienie wybranych projektów turystycznych zrealizowanych przez wybrane euroregiony w latach 2005-2010

Euroregion	Przykłady projektów turystycznych
euroregion Bałtyk	1. Udział w Międzynarodowych Targach Turystycznych w Gdańsku 2. Rowerem przez Żuławy i Powiśle – promocja szlaków rowerowych 3. Szlak zamków gotyckich 4. Utworzenie Bałtyckiej Informacji Gospodarczo-Turystycznej w Gdańsku 5. Międzynarodowa sieć biur partnerów „Baltica”
euroregion Pro Europa Viadrina	1. Program dróg i ścieżek rowerowych na pograniczu środkowej Odry oraz turystyczne zagospodarowanie grodu Santok wraz ze ścieżką rowerów Santok – Gorzów 2. Założenie Centrum współpracy polsko-niemieckiej „Mała Ojczyzna” 3. Budowa międzynarodowego schroniska młodzieżowego i ośrodka sportów wodnych w Lubniewicach 4. Modernizacja stadionu olimpijskiego w Słubicach 5. Oznakowanie turystyczne gmin województwa lubuskiego z obszaru euroregionu
euroregion Pomerania	1. Utworzenie Lokalnego Szkolenia, Informacji i Współpracy Gospodarczej i Turystycznej – Unia Europejska w Wałczu 2. Utworzenie Międzynarodowego Centrum Szkolenia i Wypoczynku w Barlinku 3. Program dróg i ścieżek rowerowych m.in. wokół Zalewu Szczecińskiego (gmina Glinne) 4. Organizacja imprez artystycznych i sportowych oraz konferencji na temat turystyki 5. „Pomerania-Tour” – współpraca i prezentacje potencjału turystycznego miast i gmin z euroregionu Pomerania
Program Sąsiedztwa Polska – Białoruś – Ukraina	1. Uzupełnienie transgranicznego Szlaku Rowerowego Roztocza o trasę rowerową w Lasach Janowskich (projekt Gminy Janów Lubelski w woj. lubelskim) 2. Intensyfikacja polsko-ukraińskiej wymiany młodzieży poprzez rozbudowę infrastruktury sportowej w Krasnymstawie (projekt miasta Krasnymstaw) 3. Utworzenie transgranicznego Ośrodka Współpracy Kulturalno-Turystycznej w Krasnymstawie (projekt Stowarzyszenia Integracyjne Magnum Bonum w woj. lubelskim). 4. „Trans Kultura” – Rok Ukrainy na Podkarpaciu (projekt gminy Stalowa Wola oraz Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli)

	5. Festiwal tańców ludowych formą integracji mieszkańców powiatów: łańcuckiego, leżajskiego i stryjskiego (projekt powiatu łańcuckiego w woj. podkarpackim)
--	---

Źródło: Opracowanie własne na podstawie informacji z euroregionów, 2013

Realizacja przez euroregiony działań w ramach projektów dotyczyła w większości: modernizacji istniejącej lub budowy nowej infrastruktury turystycznej i proturystycznej, wymiany młodzieży między regionami oraz organizacji imprez kulturalno-rozrywkowo-turystycznych. Pełne zestawienie realizowanych projektów, ze wskazaniem określonych zakresów produktowych, przedstawiono w tabeli poniżej.

Tabela 7. Działania euroregionów w zakresie rozwoju produktów turystycznych realizowanych w latach 2005-2010

Zakres produktowy	Euroregion			
	Bałtyk	Pro Europa Viadrina	Pomerania	Program Sąsiedztwa (PS) Polska – Białoruś – Ukraina
turystyka miejska i kulturowa	38	28	27	10
turystyka aktywna	10	36	40	2
turystyka wypoczynkowa	8	7	34	1
turystyka biznesowa	15	14	10	1
turystyka uzdrowiskowa, SPA, Wellness	3	6	3	0
turystyka przygraniczna i tranzytowa	12	3	6	2
turystyka na obszarach wiejskich, agroturystyka, ekoturystyka	5	2	8	0
Razem	91	96	128	16

Źródło: Opracowanie własne, 2013

Z powyższej tabeli widać, w jakich zakresach produktowych realizowane są projekty.

Pomerania zrealizowała najwięcej projektów ze wszystkich badanych euroregionów (w sumie 128) i stworzyła najwięcej z nich w zakresie produktów turystyki aktywnej (40). Są to m.in. nowo utworzone ścieżki rowerowe oraz organizowane imprezy sportowo-rekreacyjne. Na tym obszarze czynione są również inwestycje w produkty turystyczne w zakresie

turystyki wypoczynkowej oraz miejskiej i kulturowej, natomiast mniejszą rolę odgrywa tutaj turystyka z zakresu uzdrowiskowej, SPA i Wellness (3).

W euroregionie Pro Europa Viadrina, ze względu na walory turystyczne, większość projektów (w sumie 96) realizowanych jest z zakresu turystyki aktywnej (36), miejskiej i kulturowej (28) oraz biznesowej (14), a najmniej z turystyki na obszarach wiejskich i agroturystyki oraz ekoturystyki (2 projekty).

Euroregion Bałtyk stawia na produkty (razem 91), zwłaszcza w zakresie turystyki miejskiej i kulturowej (38; wynikać to może z uwagi na bardzo duży potencjał produktowy w tym zakresie – na tym obszarze znajdują się liczne pamiątki kulturowe i zabytki historii). Kolejne projekty realizowano z zakresu turystyki biznesowej (15), a najmniej w ramach rozwoju produktów turystyki uzdrowiskowej, SPA i Wellness (3).

Obszar objęty działaniem Programu Sąsiedztwa (PS) Polska – Białoruś – Ukraina (zrealizowano w sumie 16 projektów) stawia także na produkty turystyczne z zakresu turystyki miejskiej i kulturowej (10). Na obszarze działania tego euroregionu nie zrealizowano natomiast żadnego projektu obejmującego produkty turystyczne z zakresu uzdrowisk, SPA i Wellness oraz turystyki na obszarach wiejskich, agroturystyki i ekoturystyki.

Wnioski

Działalność euroregionów w Polsce jest przykładem współpracy transgranicznej, która pomaga zwłaszcza w łagodzeniu niekorzystnych skutków istnienia granic między narodami, w przewyżnianiu skutków położenia terenów przygranicznych na narodowych obrzeżach państw oraz wpływa na poprawę warunków życiowych osiadłej tam ludności. Współpraca ta obejmuje wszystkie dziedziny życia kulturalnego, społecznego, gospodarczego, turystycznego oraz związanej z nimi infrastruktury. Wiedza o sąsiedzie i zrozumienie jego społecznej, kulturowej, językowej i ekonomicznej specyfiki jest warunkiem wszelkiej współpracy ponad granicami. Realizowane przez poszczególne euroregiony różnorodne projekty oraz współpraca wszystkich partnerów i ich kooperacja pozwalają na lepsze wykorzystanie zasobów (naturalnych, ludzkich itp.) występujących w tych regionach.

Dobrymi przykładami współpracy są takie euroregiony jak: Bałtyk, Pro Europa Viadrina, Pomerania oraz Program Sąsiedztwa (PS) Polska – Białoruś – Ukraina, których działalność przeanalizowano w okresie 2005-2010.

Współpraca ww. euroregionów obejmuje różnorodne zagadnienia oraz obszary, np.: działalność i wymianę kulturalną, przedsięwzięcia mające na celu rozwój gospodarczy i turystyczny, rozwój demokracji lokalnej oraz rozwój zasobów ludzkich.

Jak wskazano powyżej, jednymi z najważniejszych przejawów tej współpracy są działania turystyczne umożliwiające rozwój obszarów przygranicznych. Do promowanych przez badane euroregiony typów turystyki można zaliczyć: turystykę miejską i kulturową, turystykę aktywną, wypoczynkową oraz biznesową. Rozwój tych aktywności możliwy jest dzięki ciekawym projektom turystycznym dającym społecznościom lokalnym (mieszkającym często na ubogich gospodarczo terenach) szansę wzrostu dochodów, tworzenia nowych miejsc pracy i zmiany wizerunku; z terenów zacofanych na rozwinięte turystycznie i gospodarczo.

Jeżeli w ww. euroregionach dalej czynione będą inwestycje w rozwój różnorodnych typów turystyki, a istnieją ku temu przesłanki, stanie się ona podstawą rozwoju tych regionów.

Bibliografia

1. Art. 12. *Traktatu między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Białoruś o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy*, Warszawa, 23 czerwca 1992r.
2. Statut Stowarzyszenia Samorządów Euroregionu Bug, www.euroregionbug.pl, 2013.
3. Studzieniecki T.: *Euroregions – New potential destinations*, Tourism review, AIEST, vol. 60/2005.
4. Studzieniecki T.: *Organizacyjno prawne uwarunkowania funkcjonowania euroregionów i rozwoju turystyki transgranicznej w Polsce*, w: *Turystyka w ujęciu podmiotowym i przestrzennym: człowiek – przestrzeń – przedsiębiorstwo*, red. nauk., Gołembski G., Poznań 2006.
5. Umowa o utworzeniu międzynarodowego zrzeszenia społeczności lokalnej pod nazwą „Euroregion Puszcza Białowieska” zwarta w dniu 25 maja 2002r. w Hajnówce, www.euroregion-puszczabialowieska.prv.pl, 2013.
6. Panasiewicz Z., Borys T.: *Współpraca transgraniczna w Polsce – efekty i możliwości współpracy strony polskiej na przykładzie Euroregionu Neise – Nisa* – Nysa, Urząd Statystyczny w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 1996.
7. Statut euroregionu Puszcza Białowieska, www.euroregion-puszczabialowieska.prv.pl, 2013.
8. Statuty i porozumienia euroregionów działających w Polsce, 2013.
9. Sprawozdania roczne z działalności euroregionów w Polsce, 2013.
10. www.euroregion-silesia.pl, Euroregion Silesia – Stowarzyszenie Gmin Dorzecza Górnej Odry, 2013.
11. www.sejm.gov.pl, 2013.

Dr. Sándor Némethy

University of Göteborg, Sweden; WSTiE, Sucha Beskidzka, Poland

Gábor Molnár

Lake Balaton Development Coordination Agency (LBDC), Siófok, Hungary

KEY ISSUES OF SUSTAINABLE LAKE MANAGEMENT

Kluczowe problemy związane ze zrównoważonym zarządzaniem jeziorem

Streszczenie

Jeziora stanowią ważną grupę zasobów naturalnych ze względu na swój ekosystem i często unikalne kręgi kulturowe. Coraz poważniejszym problemem jest jednak zmiana klimatu, która szczególnie silnie wpływa na jeziora płytkie. Autorzy zanalizowali kluczowe czynniki zrównoważonego rozwoju lokalnego i regionalnego obszarów położonych w sąsiedztwie jezior. Dokonali też oceny zagrożeń dla środowiska, zanieczyszczenia, skutków rolnictwa prowadzonego na szeroką skalę, gospodarki odpadami i produkcji energii. Zaproponowali kompleksowy system zarządzania oparty o wiedzę interesariuszy oraz zasady rządzące holistycznym rozwojem regionalnym obszarów położonych nad jeziorami, które mają na celu zachowanie naturalnych ekosystemów bez uszczerbku dla ich zrównoważonego wykorzystania. Regionalna i lokalna produkcja oraz wykorzystanie energii ze źródeł odnawialnych mają zasadnicze znaczenie zarówno dla równowagi środowiska, jak i dla zrównoważonego rozwoju gospodarczego. Szczególną rolę odgrywa turystyka, gdyż głównie w turystyce wykorzystywany jest potencjał jezior. Niesie to ze sobą również ryzyko naruszenia naturalnych ekosystemów, które powstaje wówczas, gdy siłą napędową jest turystyka masowa i krótkowzroczne nastawienie na zysk.

Keywords: jeziora, zrównoważony rozwój, zrównoważone zarządzanie, turystyka

Introduction

Water quality of lakes and watercourses is a critical factor in the successful management of natural resources. Poorly managed water will have a negative impact on the quality of the environment, agriculture, irrigation systems and the aesthetic values and standard of touristic facilities. Lake management should include the mitigation of climate change, which interacts with many anthropogenic factors to shift the biodiversity, physical and productivity baselines of food and agro-ecosystems and the structure of aquatic habitats. The adverse impact of climate change is enhanced by extreme water level fluctuations and human factors such as environmental pollution from waste water discharge, large scale agriculture and shoreline constructions reducing or eliminating valuable wetlands. Even for inland lakes, cross-sectoral interventions are vital to mitigate and also provide

adaptation to climate change including the following: improvement of watersheds, to stabilize hydrological regimes and to increase aquatic and terrestrial vegetation without compromising biodiversity; keeping wetlands wet, to reduce greenhouse gas emissions; maintaining freshwater connectivity of wetlands and utilizing their ability to act as natural filter systems protecting surface waters from contaminants (Björk, 1979; Crisman et al. 2005). This is essential for providing the lead time necessary to take full advantage of opportunities for minimizing or adapting to impacts, as well as for allowing adequate opportunity for the development of the necessary institutional and financial capacity to manage change. The ecosystems of lakes and their watershed areas will not be able to adapt to and mitigate climate change successfully without greatly increased investment for research on aquatic biodiversity at all levels (gene, species/population and ecosystem), as well as for policy-making and for building the institutions and human capacities to implement the best science available. Furthermore, the effective and efficient management of lakes requires a holistic management structure built on self-sustaining ecological cycles and the sustainable use of ecosystem services put into the context of economical and demographical conditions of sustainable local and regional development strategies. We propose to develop methods for ecologically acceptable water level regulations, promote organic agriculture applying grey water irrigation, stop leachate from landfills and control invasive species. Tourism facilities for the so called “second line” villages should be developed such as country tourism, health and spa tourism, agro-tourism and special tourism (even tourism for purposes of environmental education) to protected areas in order to take advantage of ecosystem services provided by the lakes in a sustainable way.

The hydrological system and water level fluctuations, the impact of climate change

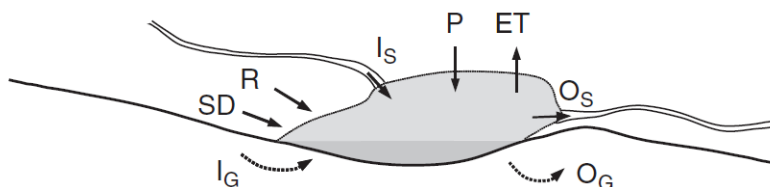
Dynamic changes in water level are controlled by the balance between inputs and outputs of water, which are in turn controlled by the hydrological processes. Many hydrological processes are sensitive to changes in climate. For example, during a prolonged drought, precipitation inputs generally decrease and evaporation outputs increase, resulting in a drawdown of lake level or even a complete drying out (Bond et. al. 2008). Climate also affects the lake water balance by changing the amount of stream flow and groundwater flow into the lake, but the response of the hydrological processes to climate is complicated because of the complex interactions among climate, vegetation, soil, and groundwater. Such interactions are also strongly affected by land-cover change caused by natural (e.g., fire) or anthropogenic (e.g., agriculture) processes.

Since water-level changes in ponds and lakes occur as a result of the water input exceeding output or vice versa and these are controlled by hydrological processes, understanding the water-level changes and resulting ecological responses requires understanding the individual processes. It is particularly important to realize the intimate link between lakes and their catchments (Armas et al. 2013). Disturbance in the catchment, such as major land use change (Foody, 2002), can cause a dramatic change in hydrological processes, which ultimately affects the lake water level such as the artificial drying out of wetlands, regulation of streams and rivers connected to a lake, ground water usage, intensive agriculture, etc. (Coops et al. 2003; De Vicente et al. 2006; Dinka et al. 2004). Climate changes also have major effects on water level. Ecohydrological linkage between plants and water presents a fruitful opportunity for collaboration between ecologists and hydrologists. The role of riparian trees in evapotranspiration and groundwater exchange, for example, is an important but relatively poorly understood process, which may provide valuable management tools in the future, because collaborative research on ecohydrology will enable us to observe hydrological processes and ecological responses simultaneously and to develop coupled models for the prediction of ecosystem responses to land use and climate changes (Formayer, 2006).

Water-level fluctuations are among the major driving forces for shallow lake ecosystems. The regulation of water level of shallow lakes is needed for reducing risks of flooding and economic purposes, including maximum agricultural benefit. The fixation of water levels may have a severe impact on the functioning of (semi-)aquatic ecosystems. There are some benefits of natural water-level fluctuations, considering the impacts on nutrient inputs, nutrient concentrations, phytoplankton development and turbidity (Carper and Bachmann, 1984; Kristensen et al. 1992; Bloesch, 1995; Bjelke, 2004). Shallow lakes are also sensitive to changes in wind force and direction, since sediment resuspension can increase turbidity (Aalderink et al. 1984). In particular, the mediating role of submersed and emergent vegetation and filter feeders should be addressed. Policies, which allow more space for water, present a major challenge for combining flood prevention measures and ecological restoration. Restoration of natural water-level regimes, which is likely to lead to enhancement of water quality and biodiversity, may occur in two ways: (1) expanding the critical limits between which the water level is allowed to fluctuate annually, and/or (2) incidental recessions of the water level. It must be emphasized, that ecologically-based water-level regimes should be incorporated into the context of multiple use of lakes. However, extreme water level changes often due to draught or floods may be particularly detrimental on shallow lake ecosystems. Therefore, restoration

and/or construction of wetlands and water buffering reservoirs linked to major watercourses and secured by the filtering effects of wetlands might be necessary in certain areas (Molnar and Kutics, 2013).

Fig.1. Schematic diagram showing water-balance components: precipitation (P), evapotranspiration (ET), stream inflow (IS), stream outflow (OS), diffuse runoff (R), snow drift (SD), groundwater inflow (IG), and groundwater outflow (OG).

Source: Hayashi & Kamp, 2007

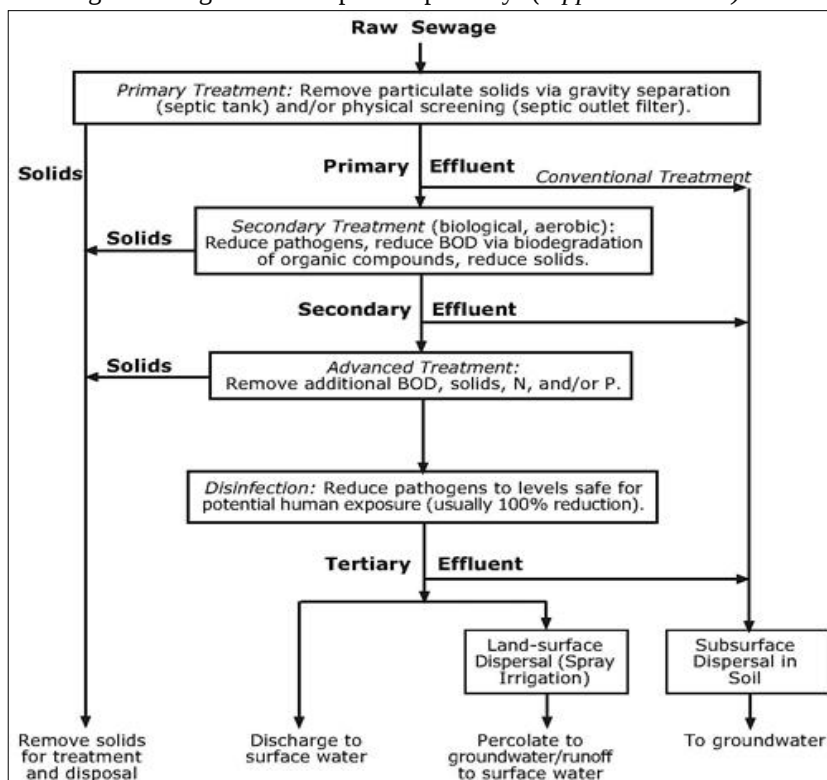
Sustainable agriculture and management of agro-ecosystems and natural ecosystems of lakes and their watershed areas

Intensive agriculture in the vicinity of lakes may have severe impact on water level, water quality and biodiversity of limnic and semi-aquatic ecosystems. Nutrient enrichment of surface water bodies is often attributed to nonpoint source pollution from agricultural production areas where applied fertilizer has been leached from the point of application. Where this enrichment results in eutrophication of the water body, environmental and/or economic burdens are placed on society to live with or rectify the situation. In a number of places, intensive row-crop agriculture dominates land use in river and lake basins. Detailed, long-term studies of water quality in these water bodies are required in order to reveal high unit-area P loads, possible impacts of high level of gross erosion, concentrations of nitrate-N and the impact of currently used herbicides and pesticides, particularly from April through July (in the Northern hemisphere), both in surface waters and in public water supplies derived from the lakes and their watershed areas. To separate weather-related from management-related effects, an ecosystem approach should be applied. Agro-ecosystem management programmes aim to reverse land degradation in order to generate local, regional and global environmental benefits resulting from a more productive and sustainable use of biodiversity and agricultural ecosystems. They respond to the need for concerted action among farmers, communities, districts in the surroundings of the lake basin and the watershed areas to reverse the process of degradation and ensure the conservation and sustainable use of land, water and biological

resources. Particular attention should be paid to the biodiversity of natural ecosystems and agro-ecosystem functions on which human livelihoods and food security depend. The goal of coordinated management of the natural resources of lake basins and watershed areas through the widespread promotion and adoption of productive and sustainable land management techniques is to ensure economically and ecologically sustainable farming and food security, which is intimately linked with the multiple use of lakes. This integrated management system has four components to be implemented on the basis of an integrated ecosystem approach:

- Enhanced regional collaboration, research, information sharing and monitoring;
- Enabling policy, planning and legislative conditions;
- Increased stakeholder capacity and knowledge at all levels for promoting integrated agro-ecosystems management;
- Adoption of improved land use systems and management practices generating improved livelihoods and environmental services.

Fig. 2. Sewage treatment process pathways (Zipper et.al. 2009)

Waste water treatment and re-use.

Constructed and reconstructed wetlands

For the protection of lake ecosystems and their watershed areas all waste waters from different sources should be treated properly and, if possible, re-used for crop irrigation in agriculture. Waste water treatment can be carried out on different ways and different scales ranging from individual treatment units to large scale sewage works. Primary treatment removes solid chunks and particles from raw sewage through gravity separation and/or screening. A septic tank is the most common primary treatment device in on-site systems. In alternative systems, the septic tank is commonly outfitted with an outlet filter, to capture solid particles that are too small or too light to settle. When used with conventional septic systems, an outlet filter will extend system longevity and improve performance. The partially-treated liquid discharged from primary treatment is called primary effluent. Secondary-treatment processes (also called microbial digestion) receive the primary effluent. Most secondary-treatment processes move the effluent through an aeration process environment that is favourable to aerobic microorganisms, those that thrive in atmospheric oxygen (O₂) environments (U.S. EPA. 2002; Zipper et al. 2009). The following wastewater renovation processes occur during this treatment:

1. Pathogenic microorganism populations are reduced. The vast majority of microorganisms found in sewage thrive within the human digestive system, an environment where oxygen does not occur as O₂. Consequently, these organisms are not well adapted to aerated environments. Within secondary-treatment devices, some microorganisms (including most pathogens) perish as a result of exposure to O₂.
2. Other organisms, including predators that consume pathogens, do thrive in an aerobic environment, sustained by the rich mix of O₂ with H₂O, biodegradable organic compounds, and essential nutrients that comprises sewage. Where the effluent passes through secondary treatment media with small pores (such as a sand filter, or natural soils), pathogen numbers are also reduced via physical straining.
3. Biodegradable organic contaminants, such as dissolved organic substances, and organic particles, remaining in the effluent after primary treatment are removed. The microorganisms in the aerated secondary-treatment medium consume and metabolize biodegradable organic compounds, deriving energy by breaking the carbon-carbon bonds and converting the organic carbon to carbon dioxide (CO₂).
4. Small particulate contaminants are removed. Where the filtration media are comprised of mineral particles with small pores (such

as a natural soil or a sand filter), particulate contaminants are removed via physical screening; biodegradable components of the particles captured in the fine pores are consumed by the resident aerobic bacteria. The partially-treated liquid discharged from secondary treatment is called secondary effluent.

Advanced treatments are optional processes that may be applied to remove additional contaminants from secondary effluent prior to dispersal. Advanced treatment is usually included only in systems intended to discharge directly to the land surface, or to surface-water streams. Advanced treatment processes designed to remove additional nitrogen and phosphorous from the effluent are sometimes necessary to protect water quality in streams receiving treated effluent discharges.

Disinfection systems often rely on chlorination, ozonation, or ultraviolet light. Systems that discharge treated effluent where there is a potential for direct human exposure (i.e., discharge to surface waters or the soil surface) are often required to disinfect the effluent so as to eliminate potential hazards due to human exposure. Effluent that has been disinfected, and has received advanced treatment, is called tertiary effluent. Treated effluent must be discharged to (or dispersed in) the environment. Secondary effluent is commonly dispersed in soils below the surface, while tertiary effluent may be discharged to flowing waters (such as a surface-water stream) or on the soil surface. Surface discharge or dispersal typically requires a permit from an agency responsible for protecting surface-water quality as well as an on-site septic system permit.

Shortage of economically effective and ecologically sustainable water sources for irrigation with suitable quality indicators in agricultural regions is an increasing problem worldwide. However, there are a number of sanitary and ecological concerns, which shall be taken into account in connection with the re-use of waste water. In many developing countries wastewater reuse in agriculture is an ancient practice that has been generally implemented worldwide. Agricultural deployment of wastewater for irrigation is based on the value of its constituents, which are used as fertilizers. However, crop irrigation with insufficiently treated wastewater may result in health risks. Use of sewage effluent for irrigation exposes the public to the dangers of infection with a variety of pathogens such as protozoa, bacteria and viruses. Thus the benefit of wastewater reuse is limited by its potential health hazards associated with the transmission of pathogenic organisms from the irrigated soil to crops, to grazing animals and humans (Simmons et al., 2010; U.S. EPA, 2013). Human health risks from wastewater irrigation include farmers' and consumers' exposure to pathogens and organic and inorganic

trace elements. Protective measures such as wearing boots and gloves, and changing irrigation methods can reduce farmer exposure (Qadir et al., 2010).

Waste water should satisfy some quality indicators as chemical structure, availability of gases, content of organic substances and bacteria, muddiness, temperature, etc. Those indicators depend on salt tolerance of the cultivated crops, chemical structure and water permeability of the soil, drainage of the ground, characteristics of the rainfalls, background content of heavy metals, meteorological and hydro-geological circumstances, irrigation technology, applied agricultural techniques, etc. The suitability of the treated water for irrigation can be determined on the basis of results from chemical analyses, vegetation and field experiments, as well as comparing various crops irrigated with clean and treated wastewater during a longer period of time (Panoras et al. 2001). Thus, biologically cleaned waste water is a substantial resource. After biological cleaning, a simple sand filter system or other particle filters can remove particles – if needed – and low concentration of disinfectants will assure the appropriate water quality. This water should be almost entirely free of bacteria and can be used for irrigation. In agriculture it is possible to establish combined production structures, which include the use of bio-energy crops and forests as biological filters (root filtration), the application of biologically cleaned waste water, free from heavy metals, as crop nutrient through irrigation and the co-fermentation of waste water sludge and organic waste for production of bio-gas. For the safety of public health and the protection of groundwater and surface watercourses and natural habitats the environmental legislation in all developed countries require the thorough control and environmental consequence analysis as well as the systematic monitoring of the re-use of partially cleaned waste water (the “grey water”). The options for sustainable reuse projects are related to the quality of the effluent, and the environmental risk associated with land application for a variety of crops and activities. Patterson (2001) describes the households as a high potential of pollution since they are able to discharge “a cocktail of chemicals at varying concentrations, together with biodegradable and non-biodegradable solids” without any concern as to the ramifications of those discharges either on the treatment system or the expected final quality of the discharged water. However, some small scale solutions might be viable even at the individual property/household level. Discharges from commercial and industrial premises into sewers are under greater scrutiny as government councils implement licensing and monitoring programs. As already mentioned by specifying some advantages, agriculture can be understood as a land treatment system as part of the treatment cycle and is considered as the nutrient recycling part of the loop. The soil as a bioreactor and its capacity to attenuate

contaminants are taken into account. Nevertheless quality requirements of the treated wastewater used for irrigation purposes have to be met (Juanico and Shelef, 1994).

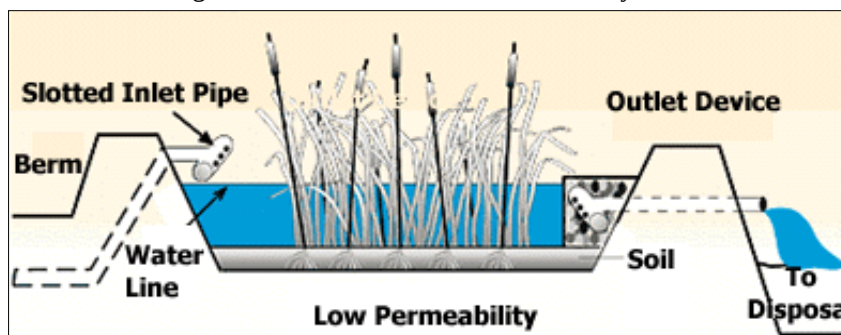
The most important criteria for evaluation of the treated wastewater are as follows:

- Salinity (especially important in arid zones);
- Heavy metals and harmful organic substances;
- Pathogenic germs.

The other issue is the use of inorganic fertilizers in agriculture. Humans are currently fixing as much N_2 as the biosphere through the Haber-Bosch process for fertilizer production. Because of this, the nitrogen emitted extensively by industrial companies has increased the nitrate and nitrite supplies in soil and water as a consequence of reactions that take place in the nitrogen cycle. The harmful effects of nitrogen-containing fertilizers on aquatic ecosystems are well-documented around the world. Nitrogen pollution affects many types of aquatic ecosystems, including freshwater, brackish, and coastal marine environments (Driscoll et. al. 2003). Anthropogenic N flux can lead to eutrophication, which in turn promotes algal blooms (some of these species are toxic); bacterial decomposition of the decaying biomass results in depleted O_2 ; and both these effects have tremendous impact on fish and invertebrates in the system. High nitrogen concentrations may also contaminate drinking water supplies such as ground water and surface waters. Heavy use of nitrogen fertilizers in agricultural areas causes runoff into waterways, which leads to nitrogen pollution, which causes changes in the composition and functioning of aquatic ecosystems and contributes to long-term declines both in fresh water and, where appropriate, coastal marine fisheries (US. EPA, 2000) and biodiversity. Nitrogen fertilizers contribute to the acidification of freshwater, cause extreme plant growth, and can accumulate to toxic levels.

The appropriate use of “grey water” could be an alternative to inorganic fertilizers together with the use of nitrogen fixing cover crops, precision organic agriculture and permaculture systems. Constructed and/or reconstructed wetlands may constitute another very efficient way of waste water treatment, mostly after previous treatment of black water. Nature-based wastewater treatment technology uses mainly natural processes and energy sources. The methods aim to reinforce natural self-cleaning processes. Soil, vegetation, ponds and processes occurring in these ecosystems are utilized for purification purposes.

Fig. 3. Surface flow constructed wetland system.

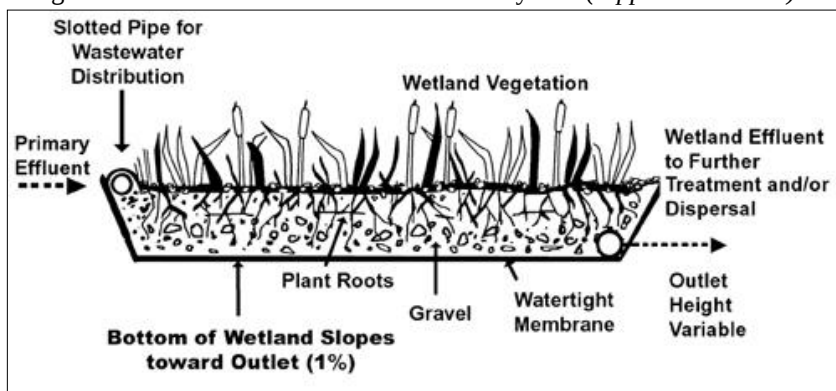

Source: www.wateronline.com

Constructed wetlands are artificially created ponds, resembling natural marshes or bogs, with a coarse media to support aquatic vegetation over an impermeable barrier, using the same processes that occur in natural wetlands. Some of these systems have been designed and operated with the sole purpose of treating wastewater, while others have been implemented with multiple-use objectives in mind, such as using treated wastewater effluent as a source for creation and restoration of wetland habitat for wildlife. Constructed wetlands can be most simply subdivided into two main categories: surface-flow (or free water surface) and subsurface-flow (or soil-based) design. Surface-flow wetlands move effluent above the soil in a planted marsh or swamp, and thus can be supported by a wider variety of soil types including bay mud and other silty clays. Plantings of reedbeds are popular in European constructed wetlands, and plants such as cattails (*Typha* spp.), sedges, water hyacinth (*Eichhornia crassipes*) and *Pontederia* spp. are used worldwide (although *Typha* and *Phragmites* are highly invasive). Recent research in use of constructed wetlands for subarctic regions has shown that buckbeans (*Menyanthes trifoliata*) and pendant grass (*Arctophila fulva*) are also useful for uptake of metals. The contaminated water to be treated in this pond-like system is visible and directly exposed to the atmosphere. When properly designed and operated, surface flow wetland systems effectively reduce biochemical oxygen demand (BOD), suspended solids, nitrogen, metals, trace organics, and pathogens in the wastewater to levels that meet environmental standards. Phosphorus removal usually is minimal, however, and there always is a small amount of residual organic matter in the effluent from dead plant materials. Depending on the level of treatment and local requirements, effluent from surface flow wetlands may be disinfected or discharged directly into the environment.

In subsurface designs, the wetland is filled with sand, gravel or similar substrate, and the marsh plants grow rooted in the permeable medium; the water level is maintained below the top of the treatment media. Each subsurface flow wetland cell is filled with a treatment media, such as rock or gravel, which is placed on top of the soil or lining on the cell bottom. The depth of the media layer is usually about 30 to 60 cm.

Fig. 4. Subsurface flow constructed wetland system (Zipper et.al. 2009)

The wastewater flows just below the media surface and remains unexposed to the atmosphere while it saturates the layers below. The saturated media and soil, together with the wetland plants roots, create conditions below the surface of the system that are conducive to treatment. Treatment in the subsurface flow system is more efficient than in the surface flow wetland because the media provides a greater number of small surfaces, pores and crevices where treatment can occur. Waste-consuming bacteria attach themselves to the various surfaces, and waste materials in the water become trapped in the pores and crevices on the media and in the spaces between media. Chemical treatment also takes place because certain waste particles contact and react with the media.

The performance of a properly designed wetlands treatment system depends on the microbial community in the soil filter and the filter media (sand or gravel) itself as adsorption and filtration medium are able to reduce suspended solids, BOD, COD, nitrogen, phosphorus and pathogens in the same order as good working technical sewage treatment works. Even small wetland systems remove phosphorus and denitrificate. The effluents of properly installed and managed wetland systems meet the EU discharge standards and limitations for purified wastewater, even in the cold season. Maintenance of wetland systems is generally limited to the control

of unwanted plants. Harvesting of plants is generally not required, but annual removal or thinning of vegetation may be necessary. Surface-flow wetlands are cheaper to construct but generally have lower purification efficiency than subsurface-flow wetlands. Because the wastewater remains below the surface in the subsurface systems, there is less probability for human or wildlife contact with wastewaters and less potential for insect infestation. The disadvantage of subsurface-flow systems is the possible clogging of the filter media depending on the amount of solids in the wastewater and the grain size of the filter medium. The use of hybrid designs incorporating both surface and subsurface-flow sections has become more common as well as the combination with pond systems or technical electrically powered treatment steps. Constructed wetlands may function also as protective natural filter systems for lakes when they are inserted between a lake and a river or stream, which could deliver contaminated water masses to the lake. This may become important in water level regulation projects, when water from rivers would prevent extreme water level drops in lakes but the water quality must be improved.

Solid waste management

Solid waste management is one of the biggest challenges of sustainable environmental management. The ecology of watercourses, wetlands and lakes depend on sustainable solid waste management as a number of factors such as at source sorting, waste composition, public behaviour, safe storage, recycling, landfill leachate to ground water, waste incineration practices, etc. determine the discharge of contaminants to the environment. Waste generation increases with population expansion and economic development. Improperly managed solid waste poses a risk to human health and the environment. Uncontrolled dumping and improper waste handling causes a variety of problems, including contaminating water, attracting insects and rodents, and increasing flooding due to blocked drainage canals or gullies. In addition, it may result in safety hazards from fires or explosions. Improper waste management also increases greenhouse gas (GHG) emissions, which contribute to climate change. Planning for and implementing a comprehensive program for waste collection, transport, and disposal (as little as possible)—along with activities to prevent or recycle waste—can eliminate these problems. Integrated Solid Waste Management (ISWM) is a comprehensive waste prevention, recycling, composting, and disposal program. An effective ISWM system considers how to prevent, recycle, and manage solid waste in ways that most effectively protect human health and the environment. ISWM involves evaluating local needs and conditions, and then selecting and combining the most appropriate waste

management activities for those conditions. The major ISWM activities are waste prevention, recycling and composting, and combustion and disposal in properly designed, constructed, and managed landfills.

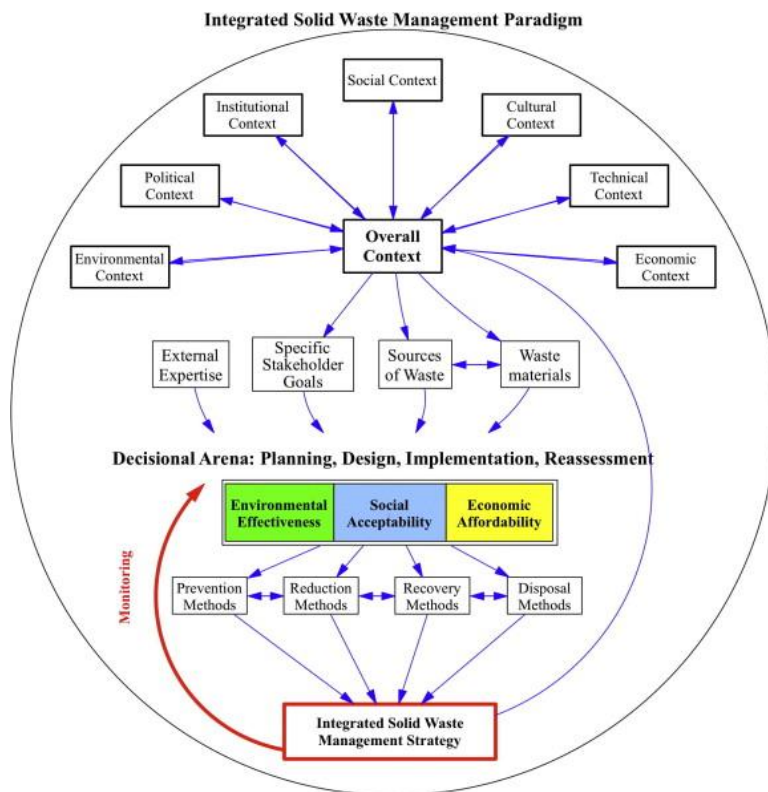
Waste prevention—often called source reduction—means reducing waste by not producing it. Examples of waste prevention would include purchasing durable, long-lasting goods and seeking products and packaging that are as free of toxic substances as possible, but even Life Cycle Assessment (LCA) can be regarded as waste prevention as it can minimize waste through product design for maximal recycling. It can be as simple as switching from disposable to reusable products, or as complex as redesigning a product to use fewer raw materials or to last longer. Because waste prevention actually avoids waste generation, it is the preferred waste management activity. Overall, waste prevention conserves resources, protects the environment, and prevents the formation of greenhouse gases.

Recycling makes use of materials that otherwise would become waste by turning them into valuable resources. Recycling helps reduce greenhouse gas emissions, in part, by diverting waste from landfills. In some countries, a great deal of recycling occurs before the waste reaches the landfill. Scrap dealers buy directly from households and businesses, waste pickers or scavengers collect materials from waste bins, and waste collectors separate materials that can be sold as they load their trucks. Governments can build on these practices by providing support to organize and improve recycling efforts.

Composting is another form of recycling—the controlled aerobic biological decomposition of organic matter, such as food scraps and plant matter, into humus, a soil-like material. Compost acts as a natural fertilizer by providing nutrients to the soil, increasing beneficial soil organisms, and suppressing certain plant diseases, thereby reducing the need for chemical fertilizers and pesticides in landscaping and agricultural activities. Organic materials often comprise a large portion of the solid waste stream, particularly in communities that rely heavily on tourism. Composting can be particularly helpful to communities managing their waste and thus reducing greenhouse gas emissions. A special way of composting is *worm composting* (*vermicomposting*), which is a mesophilic process, utilizing microorganisms and earthworms that are active at 10–32°C (not ambient temperature but temperature within the pile of moist organic material). Composting worms are specialized surface dwellers (not burrowers), typically living in very rich organic matter such as manure, compost heaps or leaf litter. Most common species used are *Eisenia foetida* and *Eisenia hortensis*. The process is faster than usual composting because the material passes through the earthworm gut whereby the resulting earthworm castings (worm manure) are rich

in microbial activity and plant growth regulators, and fortified with pest repellence attributes as well. Regular (soil and garden) earthworms cannot be used for worm composting, as they will die if added to an indoor worm bin.

Fig. 5. Comprehensive Integrated Solid Waste Management (ISWM) Paradigm.

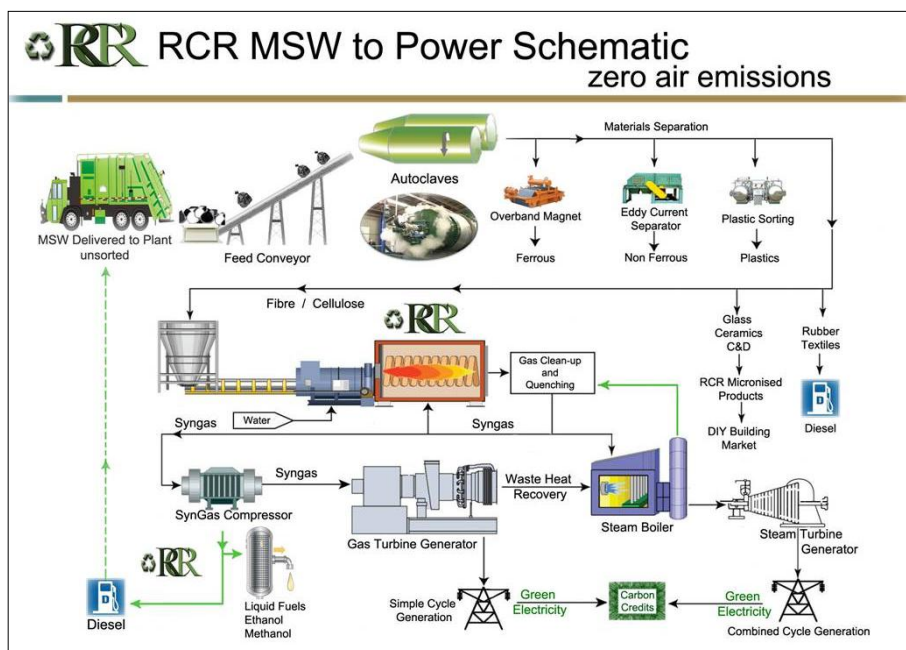
Source: Marshall & Farahbaksh, 2013

Combustion is the controlled burning of waste in a designated facility to reduce its volume and, in some cases, to generate electricity. Combustion is an ISWM option for wastes that cannot be recycled or composted, and is sometimes selected by communities where landfill space is limited. While the combustion process can generate toxic air emissions (e.g. POPs, heavy metals, mainly Hg and Cd) these can be controlled by installing control equipment such as acid gas scrubbers and fabric filters in combustors.

Combustion of solid waste can help reduce amount of waste going to landfills and reduce the reliance on coal and other fossil fuels.

Landfilling should be used very restrictively due to its long environmental impact. Uncontrolled dumping of waste can contaminate groundwater and soil, attract disease carrying rats and insects, and even cause fires. Properly designed, constructed, and managed landfills provide a safe alternative to uncontrolled dumping. For example, to protect groundwater from the liquid that collects in landfills (leachate), a properly designed landfill has an earthen or synthetic liner. Waste is not something we only dispose – it is a resource. The decomposing waste emits methane, a greenhouse gas that can also cause fires. To prevent fires, a properly designed landfill should have a way to vent, burn, or collect methane. Landfill operators can also recover this methane, thereby reducing emissions, and generate electricity from the captured gas (landfill gas).

Fig. 6. Solid waste management – waste to energy programmes

Source: RCR 3013

Careful planning is critical to utilizing resources efficiently and effectively. The plan should consider factors such as applicable laws and regulations; whether a local or regional approach is most appropriate;

available resources and costs; the types, amounts, and locations of waste to be collected and transported; and public acceptance of these activities. Regarding public acceptance, the importance of effective social marketing should be emphasized, because consumer behaviour, product choice, waste handling habits and environmental consciousness are at least as important as technical equipments for waste transport and processing. The rapid growth of the world's population in parallel with the increasing demand for energy is also challenged with the realisation that the world's natural resources of raw materials (coal, natural gas, oil, etc) are being used up at an alarming rate and that these reserves are currently estimated to commence falling in 2013. Two of the biggest problems the world can expect to face in the next 25 years are those associated with the effective management of waste and the production of a reliable power supply. This will be made more challenging by an ever growing population and the emphasis of moving towards recycling and greener forms of energy production.

Renewable energy

The most important lakes and their watershed areas are not only important touristic destinations, cultural centres and national parks but there are a number of domestic industries, service providers and agricultural enterprises, all of them energy consumers. Energy production accounts for a number of adverse environmental impacts on ecosystems, therefore the use of environment friendly, renewable energy sources is imperative. The production and use of renewable energy (with particular emphasis on bio-energy, solar power (solar collectors and photovoltaic), wind and geothermal energy) is the key for all aspects of sustainability, including economical viability. Agriculture lands occupy 37% of the earth's land surface. Agriculture accounts for 52% of methane and 84% of global anthropogenic nitrous oxide emissions. The best way to reduce these greenhouse gases is the substitution of fossil fuels for energy production by agricultural feedstocks (e.g. crop residues, dung and dedicated energy crops) and other renewable energy sources. In agriculture it is possible to establish combined production structures, which include organic, chemical-free crop production, the use of bio-energy forests and other dedicated energy crops as biological filters, the application of biologically cleaned waste water, free from heavy metals, as crop nutrient through irrigation and the use of waste water sludge and fermentable organic waste for production of biogas. Dedicated bio energy crops may increase the soil carbon sequestration, hereby contributing to the reduction of global warming. In this way complete ecological cycles can be created, which utilize all energy sources in an optimal way and minimize waste production in order to create ecologically and energetically self

sustaining societies. Between 2006 and 2011 the production of new renewables (small hydro, modern biomass, wind, solar, geothermal, and biofuels) increased; changes in renewable energy markets, investments, industries, and policies have been so rapid that perceptions of the status of renewable energy can lag years behind the reality and growing further, very rapidly (REN21, 2011). Global energy consumption rebounded in 2010 after an overall downturn in 2009. Renewable energy, which experienced no downturn in 2009, continued to grow strongly in all end-user sectors – power, heat and transport – and supplied an estimated 16% of global final energy consumption. Renewable energy accounted for approximately half of the estimated 194 gigawatts (GW) of new electric capacity added globally during the year. Renewables delivered close to 20% of global electricity supply in 2010, and by early 2011 they comprised one quarter of global power capacity from all sources (REN21, 2011). In several countries, renewables represent a rapidly growing share of total energy supply, including heat and transport, mostly due to the soaring prices of fossil fuels, the result of anti-carbon government policies, which may further increase electricity prices by up to 64 per cent over the next three years (Herald Sun, 2010). According to the Global Status Report for the year 2011 by the Renewable Energy Network for the 21st Century (REN21) even countries with traditionally high fossil fuel consumption substantially increased the share of renewable energy in their total energy production.

In agriculture, even if other complementary renewable sources are applied, bioenergy production and use is the most important. Agricultural crops and residues can be sources of feedstocks for energy to displace fossil fuels. A wide range of materials have been proposed for use, including grain, crop residue, cellulosic crops (e.g. switchgrass, sugarcane) and various tree species (Cerri et al. 2004; Edmonds 2004; Eidman 2005). These products can be burned directly, but often are processed further to generate liquid fuels such as ethanol or diesel fuel (Richter 2004). Although these fuels release CO₂ when burned, but this CO₂ is of recent atmospheric origin (via photosynthesis) and displaces CO₂ which otherwise would have come from fossil C and, therefore, do not increase the CO₂ content of the atmosphere. The net benefit to atmospheric CO₂, however, depends on energy used in growing and processing the bioenergy feedstock (Spatari et al. 2013). Agroforestry is the production of livestock or food crops on land that also grows trees, either for timber, firewood or other tree products. It includes shelter belts and riparian zones/buffer strips with woody species. The standing stock of carbon above ground is usually higher than the equivalent land use without trees, and planting trees may also increase the soil carbon sequestration (Mutuo et al. 2005), as agroforestry practices in the humid

tropics showed that these systems were able to mitigate N_2O and CO_2 emissions from soils and increase the strength of the CH_4 sink compared to cropping systems.

The establishment of bioenergy production capability can have significant positive economic and energy implications. Some projections indicate that up to 30 percent of liquid fuel demand could be supplied by biomass. This biomass requirement will need to be supplied from crop residues and a new generation of dedicated bioenergy crops — which are sustainable and integrated with existing food, feed and fiber cropping systems — that are designed for production of biofuels. The most important potential biomass feedstocks in Europe are the following:

- Animal wastes/animal manure, mainly for biogas;
- Crop residues for both combustion and biogas;
- Forest products and by-products of forestry related industry for combustion;
- Dedicated woody bio energy crops (trees, such as willow, birch, poplar, acacia, etc.);
- Grain for bioethanol;
- High-tonnage sorghums for bioethanol;
- Microalgae for both biodiesel and bioethanol;
- Municipal solid waste/urban waste:
 - for combustion,
 - compostable,
 - suitable for co-fermentation with waste water sludge,
- Waste water sludge (fermentable) for biogas;
- Oilseed crops for biodiesel;
- Switch grass, suitable both for bioethanol production and combustion;
- Industrial hemp for combustion.

Regardless of the actual potential, biomass resources must be produced, harvested/collected, transported, stored, and processed based on new paradigms associated with input costs, production schedules, capacities and capabilities. The challenge for researchers, producers, equipment manufacturers, and end users will be to incorporate production systems that are sustainable and efficient, using existing systems when appropriate. In addition, improvements in the conversion — biochemical, physico-chemical, and thermo-chemical — of ligno-cellulosic biomass to biofuels must rapidly progress within the next five to seven years to meet biofuel production goals. A critical element in the ultimate success of biofuel production will be the linkage between biomass feedstock development, production, harvesting, transporting, storing, and processing into biofuels/bioproducts and/or energy. The core questions in connection with bio

energy production comprise ecological, technological, economical and even social factors as follows:

- What is the realistic, feasible, economically affordable level of production?
- What are the leading viable feedstocks in different geographical areas?
- What conversion technologies might persist or emerge?
- How will biomass production affect the food vs. fuel issue?
- Are there land areas, which are not suitable for anything else but biomass production?
- Can biofuel production be used for phytoremediation (e.g. root filtration for removal of hydrocarbons from polluted soils)?
- What are the impacts on water usage and soil erosion?
- What are the carbon impacts?
- What are the impacts on animal agriculture?
 - Management of animal manure: fermentation – biogas - vermicompost
- How can bioenergy crops be produced in a *sustainable* manner?
- Is there available land?
 - No high quality land for biofuel
 - Thinking vertically: aquaponics, hydroponics for green feedstock
- How far can bulky biomass be affordably hauled?

The interactions of an expanding bioenergy sector with other land uses, and impacts on agro-ecosystem services such as food production, biodiversity, soil and nature conservation and carbon sequestration have to be studied in each geographical area. Major transitions are required to exploit the large potential for bioenergy.

While biomass has been – and continues to be – the primary bio-energy source for rural communities, it has also been of special interest in the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) countries in recent years, mainly due to the production of liquid biofuels for transport. This has caused strong controversy, mainly regarding the potential risk that the production of biofuels may pose to food security by reducing the land area for food production. For this reason, integrating and intensifying food and energy production has the potential to improve food and energy security in rural villages and the national level as well. In addition, developing systems that integrate bioenergy and food production can play a large role in making agricultural production ‘climate-smart’. Small-scale farmers are globally the largest farmer group and of key importance to local and national food security in developing countries. Therefore safely integrating, intensifying and thus increasing food and energy production for this large group of producers may

have the best prospect to improve both local (rural) and national food and energy security and reduce poverty and environmental impact at the same time. The renewable energy generated through these systems can reduce the need to burn expensive fossil fuels: a main source of greenhouse gases. Such systems also increase the productivity of land and water resources, easing pressures to clear forested areas and damage other natural landscapes for agriculture or other purposes. In this way, these systems can be an effective approach for mitigating climate change because changes in the way land is used are another important source of greenhouse gas emissions. They can also contribute to climate change adaptation. Farming communities' that are more energy self-sufficient and that spend less for agricultural inputs are more resilient and better able to cope with change. In a holistic integrated food and energy system there is no conflict between bio energy production and food supply, the ecological footprint is sufficiently small. A transition is needed from fossil fuel centred, ineffective and inefficient societies to the ecologically and economically viable, recycling society. It is still uncertain to what extent, and how fast, such transitions can be realized in different regions. Under less favourable conditions the (regional) bioenergy potential(s) could be quite low. In addition, it should be noted that technological developments (in conversion, as well as long-distance biomass supply chains such as those involving intercontinental transport of biomass-derived energy carriers) can dramatically improve competitiveness and efficiency of bioenergy (Hamelinck et al. 2004; Faaij 2006).

Sustainable tourism

Sustainable tourism is travel and local/regional hospitality services designed to minimize the impact of humans on the places they visit, encourage protection of both cultural heritage and the environment and provide long-term, socially just economic opportunities for local residents. Many lakes are important tourism destinations – or should become part of a sustainable tourism development. Sustainable tourism is about re-focusing and adapting. A balance must be found between limits and usage so that continuous changing, monitoring and planning ensure that tourism can be managed. This requires thinking long-term (10, 20+ years) and realising that change is often cumulative, gradual and irreversible. Economic, social and environmental aspects of sustainable development must include the interests of all stakeholders including indigenous people, local communities, visitors, industry and government. Therefore the main focus within tourism development strategies should be the stay and activities at the destination within the framework of with each other compatible local, national and transnational strategies, where cooperation between tourism organizations and

authorities both on national and international level facilitates a sustainable tourism development (Manning & Dougherty, 2000; Némethy, 2013):

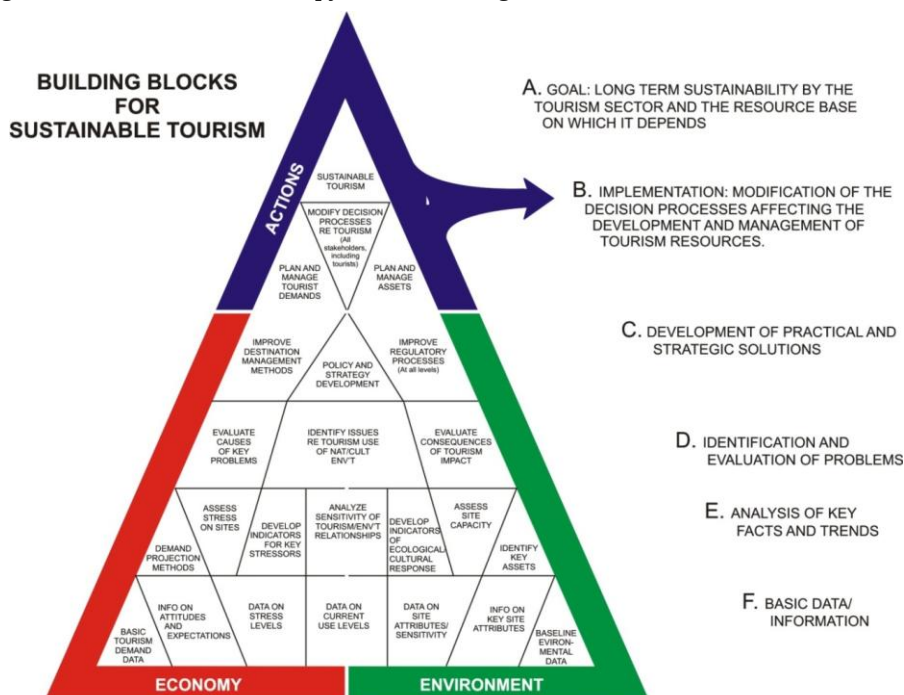
Stay at the destination

- Assessment of existing accommodations, adaptation to new trends and demands, and construction of new ones;
- Maintenance and operation of accommodation;
- Supply with food and other goods:
 - Self sufficient ecological agro-hotels,
 - Local brands,
- Sustainable solid waste management (recycling and disposal).

Activities at the destination

- Construction of tourism facilities, development of new products;
- Special tourism, targeted tourism;
- Maintenance and operation of tourism facilities, special services;
- Local mobility;
- Tourism activities linked to facilities;
- Tourism activities not needing special facilities.

Fig. 7. The sustainable tourism pyramid. Building blocks for sustainable tourism

Source: Manning and Dougherty, 2000

Main problems concerning tourism and sustainable development are the adverse environmental impact of mass tourism, tourism transport (access to destination and return travel, local mobility in the destination), carrying capacity (land use, biodiversity, tourism activities), use of energy, use of water, waste water purification, solid waste management, social and cultural development, economic development and institutional governance.

Tourism to protected areas

Many lakes or parts of lakes and their watershed (marshlands, bird sanctuaries) are also protected areas, important resources for conserving biodiversity. At present approximately one tenth of the world's land surface is a protected area in some form. Sustainable utilization of wetlands and lakes is determined by the perceptions/attitudes of fishermen, agriculture, local population and tourists who are the main users of lake resources. Successful implementation of conservation policies, management measures and environmental education programmes requires consideration of those attitudes and resolution of the conflicts between humans and the natural environment. As identified by the IUCN protected areas have various management styles which include:

- Strict protection: a) strict nature reserve and b) wilderness area;
- Ecosystem conservation and protection (i.e., national park);
- Conservation of natural features (i.e., natural monument);
- Conservation through active management (i.e., habitat/species management area);
- Landscape/seascape conservation and recreation (i.e., protected landscape/seascape);
- Sustainable use of natural resources (i.e., managed resource protected area).

Protected areas constitute the basis of the majority of conservation strategies, both nationally and internationally, in order to maintain natural ecosystems in an attempt to prevent threatened plant and animal species from becoming extinct. However many animal and wild plant species lack sufficient populations within protected areas with many located outside of protected areas. Therefore new protected areas need to be established in the future which will capture these threatened species. Tourism within protected areas is the vehicle by which park managers come into greatest direct contact with society, and it provides a rich opportunity for explaining park values, ensuring their ongoing existence and directly contributing to human welfare through the reflective and active recreation opportunities they provide. The

benefits and costs of tourism interact often in complex ways. It is the responsibility of the protected area planner to maximise benefits while minimising costs and avoiding adverse environmental impacts. Protected areas are established primarily to preserve some type of biological and/or physical process or condition such as a wildlife population, habitat, natural landscape, or cultural heritage such as a community's cultural tradition. Tourists visit these protected areas to understand and appreciate the values for which the area was established and to gain personal benefits. At the same time, our global heritage of living species is threatened as never before, as the protected areas that harbour so much of our biodiversity are exposed to the pressures of unsustainable development.

The precautionary approach urges us to be especially concerned about tourism in protected areas, given the risk of damage and destruction to this unique natural resource. Therefore, tourism planning and development shall enhance economic opportunities without compromising the protection of the natural and cultural heritage and the quality of life of all concerned. It is also important to appreciate the educational value of tourism in protected areas, as this might become a great contribution to a paradigm-change increasing public consciousness for the protection of natural values (birding, eco-tourism, educational tourism) and cultural heritage.

Stakeholder management plan according to their importance, size, role, characteristics and activities on regional, national and international level – a prerequisite for successful planning

The principles of stakeholder management

Stakeholder management is an important discipline that successful regional developers can use to win support from others. It helps them ensure that their projects succeed where many others fail due to lack of holistic planning. It is essential in any initiative to identify the individuals and groups within the organization who will contribute to the development plans, identify those that will gain and those that will lose from its introduction, and then develop a strategy for dealing with them. The benefits of successful stakeholder management are the following:

- The most powerful stakeholders can be identified early and their input can then be used to shape the appropriate development plan; this ensures their support and improves the quality of the models produced.
- Support from the more powerful stakeholders will help the engagement win more resource, thus making the development engagement more likely to succeed.

- By communicating with stakeholders early and frequently, the development team can ensure that they fully understand the planning process, and the benefits of the outcomes; this means they can support the developer/planning team more actively when necessary.
- The developer team can more effectively anticipate likely reactions to the development/planning models and reports, and can build into the plan the actions that will be needed to capitalize on positive reaction while avoiding or addressing any negative reactions.
- The developer/planning team can identify conflicting or competing objectives among stakeholders early and develop a strategy to resolve the issues arising from them.

Approach to stakeholder management

Stakeholder analysis should be used during the initial phase of the strategic planning process (constructing the strategic vision) to identify the key players in the engagement, and also be updated throughout each phase; different stakeholders may be uncovered as the engagement progresses (Eden and Ackermann, 2013). Complex development projects are extremely hard to manage, not only in terms of the development process itself, but also in terms of obtaining agreement from the large numbers of stakeholders touched by it. For example, just as a building architect will create wiring diagrams, floor plans, and elevations to describe different facets of a building to its different stakeholders (electricians, owners, planning officials), so an enterprise architect must create different views of the business, information system, and technology architecture for the stakeholders who have concerns related to these aspects.

The stakeholder management process

The steps of the stakeholder management process shall be carefully designed taking into account all aspects of the sustainable planning process.

1. Identifying the key stakeholders. The first task is to brainstorm who the main stakeholders are in a development project. As part of this, think of all the people who are affected by it, who have influence or power over it, or have an interest in its successful or unsuccessful conclusion. It might include senior executives, project organization roles, client organization roles, system developers, alliance partners, suppliers, IT operations, customers, etc. (see the more detailed list below).
2. When identifying stakeholders there is a danger of concentrating too heavily on the formal structure of an organization as the basis for identification. Informal stakeholder groups may be just as powerful and influential as the formal ones.

3. Most individuals will belong to more than one stakeholder group, and these groups tend to arise as a result of specific events.
4. Look at who is impacted by the project/development plan:
 - a) Who gains and who loses from this change?
 - b) Who controls change management of processes?
 - c) Who designs new systems?
 - d) Who will make the decisions?
 - e) Who procures IT systems and who decides what to buy?
 - f) Who controls resources?
 - g) Who has specialist skills the project needs?
 - h) Who has influence?
5. In particular, influencers need to be identified. These will be well respected and moving up, participate in important meetings and committees, know what's going on in the organization, be valued by their peers and superiors, and not necessarily be in any formal position of power.
6. Although stakeholders may be both organizations and people, ultimately the team of developers will need to communicate with people. It is the correct individual stakeholders within a stakeholder organization that need to be formally identified.
7. Consider both the *visible team* - those obviously associated with the project/change - and the *invisible team* - those who must make a real contribution to the project/change for it to be successful but who are not obviously associated with it (e.g., providers of support services).
8. Develop a good understanding of the most important stakeholders and record this analysis for reference and refresh during the project. It is also important to assess the readiness of each stakeholder to behave in a supportive manner (i.e., demonstrate commitment to the enterprise architecture initiative).

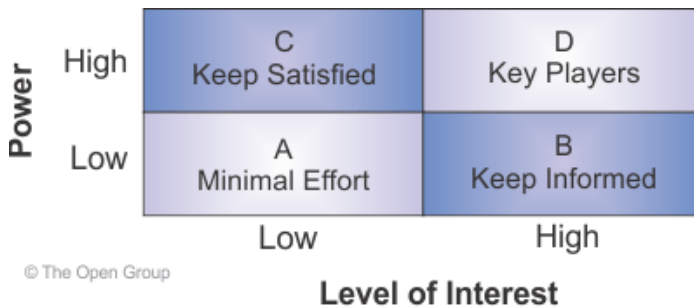
This can be done by asking a series of questions:

- a) Is that person ready to change direction and begin moving towards the strategic targets? If so, how ready?
- b) Is that person capable of being a credible advocate or agent of the proposed initiative? If so, how capable?
- c) How involved is the individual in the initiative? Are they simply an interested observer, or do they need to be involved in the details?
- d) Has that person made a contractual commitment to the development plan, and its role in the governance of the development of the organization?

Then, for each person whose commitment is critical to ensure success, make a judgment as to their current level of commitment and the desired future level of commitment.

9. Some of the aforementioned key stakeholders may have the power either to block or advance. Some may be interested in the foreseeable outcomes of the development project; others may not care. This step enables the team to easily see which stakeholders are expected to be blockers or critics, and which stakeholders are likely to be advocates and supporters of the initiative.

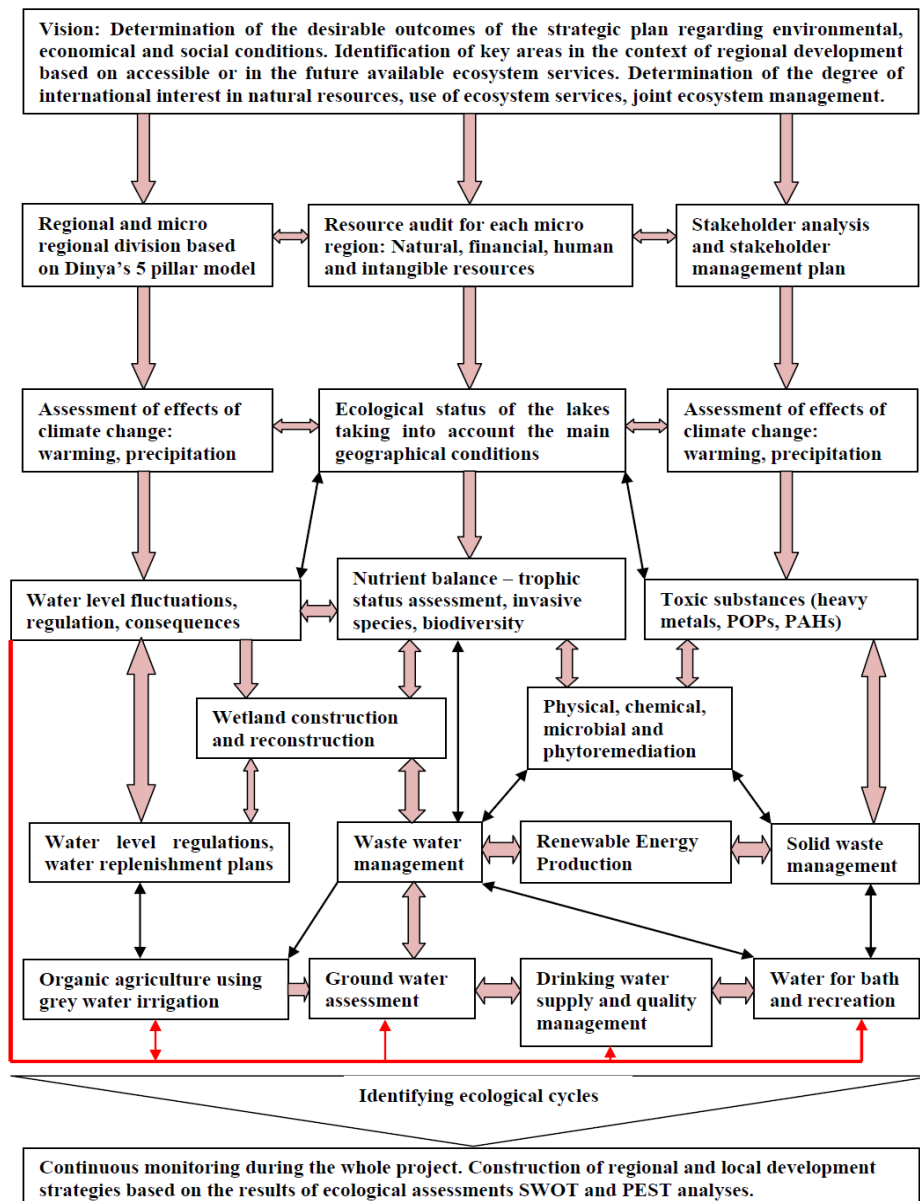
Fig. 8. The Stakeholder Power Grid Matrix

Source: *The Open Group, 2011*

10. Work out stakeholder power, influence, and interest, so as to focus the enterprise architecture engagement on the key individuals. These can be mapped onto a power/interest matrix, which also indicates the strategy to adopt for engaging with them.
11. Must also consider opportunities for participants to feedback about how the process is going ('communication about the communication' process or meta-communication). Ways to deal with non-participating stakeholders and ways to relate to the general public. It should be a learning process with all participants open to learning. The process should be designed with input from stakeholders and should have clearly defined goals and objectives.

Fig. 9. Lake management strategy implementation flow chart, which is applicable both for transnational strategies and regional/local management, depending on the location of the lake (internationally shared water), the stakeholders and the scope of development projects.

Conclusions

- For a successful strategy, stakeholder analysis and stakeholder management plan is essential, it is a prerequisite for strategic planning and the implementation of strategic plans considering the fact, that the power of certain key stakeholders and stakeholder groups may facilitate or block development or even environmental management plans regardless of their objectives if a real or assumed conflict of interests occur.
- Larger, heterogenic areas around the lakes should be divided into manageable, more homogenous micro regions according to the five pillar model (Dinya, 2011, 2012), because this concept enables the implementation of strategic plans through cohesive socio-economic structures better logistic, easier applicable control mechanisms and communication.
- Resource audit (natural, financial, technical, human, and intangibles) for each region must be performed in order to identify the needs for development projects. “Development” in this context means not only construction works and building infrastructure but even creation of new habitats or remediation of existing ones and establishment of protected areas.
- A holistic approach in integrated activities, taking into account the joint resources of overlapping areas, is imperative to use these resources in the most effective and efficient way, e.g. linking bio-energy production, wastewater purification, solid waste management and animal husbandry, where the production of biogas and grey water irrigation constitute the most important common activities of natural resource management.
- For shallow lakes, water level regulations as means for mitigating the adverse effects of climate change should be planned taking into account existing ecosystems and ecosystem services.
- Sustainable solid waste and wastewater management based on recycling and re-use will reduce/eliminate the sources of pollution and eutrophication.
- Conversion to precision organic agriculture will not only eliminate pollution and agriculture related eutrofication but generate jobs and increase incomes from agriculture due to better market conditions for organic products and the development of local brands.
- Ecosystem management (control of algae, water quality and water level and control of import) may reduce the risk for invasive species by favouring the ecological conditions for the indigenous ones.
- Well maintained ecosystem services will favour tourism development, particularly health, recreation and rural tourism.

References

1. Aalderink, R. H. L., Lijklema, J., Breukelman, W. van Raaphorst and Brinkman, A. G. (1984): *Quantification of wind induced resuspension in a shallow lake*, Water Sci. Technol., 17 (6-7), 903-914.
2. Armas, I., Nistoran, D. E. G., Osaci-Costache, G., and Brasoveanu, L. (2013): *Morphodynamic evolution patterns of Subcarpathian Prahova River (Romania)*, Catena, 100, 83-99, doi:10.1016/j.catena.2012.07.007, 2013.
3. Bjelke, U., Bohmann, I. & Herrmann, J. (2004): *Temporal niches of shredders in lake littorals with possible implications on ecosystem functioning*. Aquatic Eco. 39: 41-53.
4. Bjork, S., (1979): *Lake management studies and results at the Institute of Limnology in Lund*. Arch. Hydrobiol. Beih. Ergebn. Limnol. 13: 31-55.
5. Bloesch, J. (1995): *Mechanisms, measurement and importance of sediment resuspension in lakes*. Marine and Freshwater Research 46 (1) 295-304.
6. Bond, R. B., Lake, P. S. & Arthington, A. H., (2008): *The impacts of drought on freshwater ecosystems: An Australian perspective*. Hydrobiologia 600: 3-16.
7. Carper, G. L., and Bachmann, R. W. (1984): *Wind resuspension of sediments in a prairie lake*, Can. J. Fish. Aquat. Sci., 41, 1763-1767, doi:10.1139/f84-217.
8. Cerri, C. C., Bernoux, M., Cerri, C. E. P., Feller, C. (2004): *Carbon cycling and sequestration opportunities in South America: the case of Brazil*. Soil Use Management. 20, 248-254.
9. Coops, H., Beklioglu, M. & Crisman, T. L. (2003): *The role of water level fluctuations in shallow lake ecosystems Workshop conclusions*. Hydrobiologia 506 509: 23-27.
10. Crisman, T. L., Mitraki, C., Zalidis, G. (2005): *Integrating vertical and horizontal approaches for management of shallow lakes and wetlands*. Ecological Engineering 24, 379-389, 2005.
11. De Vicente, I., Amores, V., and Cruz-Pizarro, L. (2006): *Instability of shallow lakes: A matter of the complexity of factors involved in sediment and water interaction?*, Limnetica, 25 (1-2), 253-270.
12. Dinka, M., Ágoston-Szabó, E., Berczik, B. & Kutrucz, G. (2004): *Influence of water level fluctuation on the spatial dynamic of the water chemistry at Lake Fertő/Neusiedler See*. Limnologica, 34: 48-56.
13. Dinya, L. (2011): *A fenntarthatóság kistérségi modellje*. GAZDÁLKODÁS 5.: pp. 479-493. (2011).
14. Dinya, L. (2012): *Sustainable Micro-regions „Regional Aspects of Sustainability”*, International Conference, Eger – EKF, 7-9 June 2012.
15. Driscoll, C. T., Hitall, D., Aber, J., Boyer, E., Castro, M., Cronan, C., Goodele, C., Grottmann, P., Hopkinson, C., Lambert, K., Lawrence, G., Ollinger, S. (2003): *Nitrogen pollution in the Northeastern United States: sources, effects and management options*, Bioscience, 2003 vol. 53, No 4.
16. Eden, C. and Ackermann, F. (2013): *Making Strategy – The journey of strategic management*. ISBN 13:970-0-7619-5224-4, pp 113-136.
17. Edmonds, J. A. (2004): *Climate change and energy technologies*. Mitig. Adapt. Strat. Global Change. 9, 391-416.
18. Eidman, V. (2007): *Economic Parameters for Corn Ethanol and Biodiesel Production*. Annual meeting of the Southern Agricultural Economics Association, Feb. 3-6, 2007.
19. Faaij, A. P. C. (2006): *Modern biomass conversion technologies*. Mitig. Adapt. Strat. Global Change. 11, 335-367.
20. Formayer, H. (2006): *Adaptation to Climatic Change in the European Alps*. Wengen 2006 Workshop, October 4-6, 2006.

21. Foody, G. M. (2002): *Status of land cover classification accuracy assessment*, Remote Sens. Environ., 80(1), 185–201, doi:10.1016/S0034-4257(01)00295-4.
22. Hamelinck, C. N., Suurs, R. A., Faaij, A. P. (2004): *Techno-economic analysis of international bio-energy trade chains*. Biomass Bioenergy. 29, 114-134.
23. Juanico, M. and Shelef, G. (1994): *Design, Operation and performance of stabilization reservoirs for wastewater irrigation in Israel*. Water Research, 1994. vol. 28, pp. 175-186.
24. Kamp, G. and Hayashi, M. (2007): *Water level changes in ponds and lakes: the hydrological processes*. In: Johnson. E. A. & Miyanishi, K. (eds): *Plant disturbance ecology: The process and the response*. Elsevier.
25. Kristensen, P. Søndergaard, M. and Jeppesen, E. (1992): *Resuspension in a shallow eutrophic lake*, Hydrobiologia, 228(1), 101-109, doi:10.1007/BF00006481.
26. Manning, T. and Dougherty, D. (2000): *Planning Sustainable Tourism Destinations*. Journal of Tourism Recreation Research, Jubilee Volume 2000: 25, No. 2 pp. 3-14.
27. Molnar, G. and Kutics, K. (2013): *Foreseen hydrological changes drive efforts to formulate water balance improvement measures as part of the management options of adaptation at Lake Balaton, Hungary*. Geophysical Research Abstracts, Vol. 15, EGU2013-12296, 2013. EGU General Assembly 2013.
28. Mutuo, P. K., Cadisch, G., Albrecht, A., Palm, C. A., Verchot, L. (2006): *Potential of agroforestry for carbon sequestration and mitigation of greenhouse gas emissions from soils in the tropics*. Nutrient Cycling in Agroecosystems. 71(1), pp 43-54.
29. Némethy, S. (2013): *Joint Transnational Strategy Development and Local Guidelines for Lake Management*. Project EULAKES Ref. Nr. 2CE243P3 European Lakes under Environmental stressors (Supporting lake governance to mitigate the impact of climate change). Deliverables 6.2.2 and 6.2.3.
30. Panoras, A., Evgenidis, G., Bladenopoulou, S., Melidis, B., Doitsinis, A., Samaras, I., Zdragas, A., Matsi, T. (2001): *Corn Irrigation with Reclaimed Municipal Wastewater*. Proceedings of the 7th International Conference on Environmental Science and Technology, Ermoupolis, Greece, pp. 699-706.
31. Patterson, R. A. (2001): *Wastewater quality relationships with reuse options*. Water Science & Technology 02/2001; 43(10):147-54.
32. Qadir, M., Wichelns, D., Raschid-Sallyd, L., McCornick, P. G., Drechsel, P., Bahrid, A., Minhas, P. S. (2010): *The challenges of wastewater irrigation in developing countries*. Agricultural Water Management, Vol. 97, pp. 561-568.
33. Simmons, R. W., Ahmad, W., Noble, A. D., Blummel, M., Evans, A., Weckenbrock, P. (2010): *Effect of long-term untreated domestic wastewater re-use on soil quality, wheat grain and straw yields and attributes of fodder quality* Irrig. Drainage Syst. 24:95-112, Springer Science + Business Media.
34. Spatari, S. (2013): *Importance of Life Cycle Analysis to Biofuels Development*. Presentation and Poster at the 2013 German-American Frontiers of Engineering Symposium. NEWBio eNews - June 7, 2013, newbio@psu.edu.
35. U.S. EPA (2013): *Emerging Technologies for Wastewater Treatment and In-Plant Wet Weather Management*. Office of Wastewater Management U.S. Environmental Protection Agency Washington, D.C. EPA 832-R-12-011 Addendum.
36. U.S. Environmental Protection Agency (EPA, 2002): *On-site Wastewater Treatment Systems Manual*, Office of Water publication EPA/625/R-00/008. February 2002.
37. Zipper, C., Reneau Jr. R. B., Jantrania, A. (2009): *On-site sewage treatment alternatives*. Virginia Cooperative Extension publication 448-407. www.opengroup.org.

Dr. László Dinya

Karoly Robert Faculty of University of Debrecen, Gyöngyös, Hungary

EXPERIENCES OF REGIONAL SUSTAINABLE ENERGY STRATEGIES

Doświadczenia strategii regionalnych na rzecz zrównoważonej energii

Streszczenie

Pomimo usiłowań i starań, aby w coraz większym stopniu wykorzystywać odnawialne źródła energii, rozliczne bariery instytucjonalne i przeszkody innego rodzaju uniemożliwiają postęp i spowalniają ten proces. Niniejszy artykuł ma na celu poszerzenie wiedzy na temat strategii SE (SES) oraz sposobu, w jaki mogą być one wzmocnione na poziomie regionalnym. Jedną z głównych metod wzmocnienia SES jest rozwój kompleksowych strategii regionalnych, które integrują wszystkie najważniejsze podmioty regionalne (przemysł, władze regionalne, instytucje B+R) w ramach programów rozwoju regionalnego. Autorzy prezentują główne wyniki projektu RESGen mającego na celu opracowanie tego rodzaju strategii dla czterech regionów UE oraz wdrożenie procedury opracowanej w ramach projektu.

Słowa kluczowe: energia odnawialna, strategia regionalna, RESGen

Introduction

Over the last two decades there has been increasing awareness and an aspiration to see more wide spread use of renewable energy sources (RES). The main reasons for this have included the following:

- The RES potential

Empirical material from Europe (e.g. Peura and Hyttinen, 2011) and more globally (e.g. Resch *et al.*, 2008) show convincingly that there is a realistic and easily mobilised potential for RES to enable energy self-sufficiency. The potential is also surprisingly large to allow the exclusive use of bioenergy even when materials that are not used for other purposes are included. When considering the potential of all RES, for instance to include wind, solar, ground source, water energy and a more efficient use of bioenergy, the observations suggest that today's energy demand could be satisfied by RES. Globally the technical potential of RES has been found to be 16 times higher than the current demand (Resch *et al.*, 2008).

- The economy of RES based technologies

The normal business economy for separate RES solutions is already feasible in many cases (Peura and Hyttinen, 2011), and investments in RES technologies have performed well (Masini and Menichetti, 2012).

The benefits beyond the normal business profitability can be significant. It is self-evident, but also proven by a number of studies, that this **regional added value**, (the sum of all values being produced in RES projects, including monetary aspects, reduction of costs, increase of purchasing power, new created employment, higher tax income, and social, ecological and ethical aspects) including improved vitality in general, will or would be remarkable – all the money which currently flows out from the regions would boost the regions themselves if it remained “at home” circulating in the region e.g. for buying RES from the region, with a number of reflections even in national economics. RES has also been found to generate more jobs than conventional energy (Hillebrand *et al.*, 2006; Lehr *et al.*, 2008).

- General perception and policies

Development of a positive general perception has also prepared the ground for social acceptance of RES technologies. Energy, and RES in particular, has moved to the top of the international political agenda (REN21, 2011b), which clearly means that the institutionalisation of sustainable energy is an on-going process globally. Sustainable Energy (SE) has become the key concept in reforming the energy sector and it crystallises the different aspects of development.

- Sustainable Energy and new strategies

SE directly descends from the idea of sustainable development, with its different interpretations and more than three hundred definitions within environmental management (e.g. WCED, 1987). There are a number of technologies for utilising **RES**, which can all be implemented alone as separate solutions or designed to be used in combination. The **integration** of RES technologies will be the key to the creation of complete solutions. With different combinations of the available RES technologies and regional RES energy it is possible to outline alternative solutions with different degrees of energy self-sufficiency. Up to 100% renewable energy systems with substantial climate mitigation potential have already been studied and planned (e.g. Lund, 2007; Lund *et al.*, 2009). It is self-evident that the use of these resources also depends on the carrying capacity and cannot be increased limitlessly. Sustainability management is necessary to avoid the adverse impacts and a careless use of RES in the name of SE.

- Technical evolution

Technical evolution is an on-going process, still in its early developmental phase, but new applications and solutions emerge and are developed and installed on a constant basis. A recent historical analysis of the diffusion of coal, oil, gas and nuclear technologies showed that under favourable conditions a massive penetration of a few energy technologies has led

to market dominance (Lund, 2010a). For RES technologies, despite their low market share of all energy, expansion to date has been to this historical pattern. Further to this, their strong spatial diffusion worldwide could indicate a high overall potential if the growth conditions continue. Using the average observed growth rates of the prevailing energy sources in the past, the share of RES would grow from its present 19% to 60% in 2050 (Lund, 2010a).

Challenges and barriers

Despite the strong signs of progress, the development as a whole in the entire energy sector and the expansion of RES in practice has been slow, being far less than, for instance, the increase of world coal production (Jefferson, 2008). There are also a number of reasons for this:

- **Institutional opposition**

As shown by Lund (2010b), and according to the Choice awareness theory, the prevailing large actors tend to prevent any development which does not support their own business. As an example, in the context of SE this means that energy utilities do not rely on these newcomers as the utilities logically strive for maximum economic gain. This also means that the RES based solutions are, in effect, fighting against the prevailing structures instead of achieving a mutual synergy. It also means that the SE Concept is not really a part of any clusters which exist in the energy sector today.

- **Diffusion of RES based technologies**

The diffusion of sustainable energy towards RES based energy self-sufficiency and distributed energy strategies will be a long evolutionary process at the local, regional, national and international level. The establishment of larger scale RES based energy management systems will in most places mean at least some practical changes, and in many cases, a total change from fossil fuels to the use of new raw materials. This innovation requires not only new technologies, but particularly new innovative institutional frames (e.g. Wolsink 2012). The shift towards these kind of structures, which are very different from the prevailing centralised system, will in all cases be a long-term process. As is the case for the acceptance and diffusion of any new innovation, institutional lock-in's preventing acceptance of new innovations by key actors, have to be 'unlocked'. For this to happen,

1. The innovation must be accepted by key social actors (beyond 'the public') and attain approval;
2. The process must be "structured" so that laws, regulations

and other institutions (social structures) support them, or at the very least in the first phase, do not oppose them;

3. New innovations must go through a technical evolution to more developed, efficient and common solutions.

Distributed energy production and its technical solutions are clearly in the early phases of diffusion. However, the concurrence always takes place in real time markets, where the opponents are at the opposite end of their diffusion – This means that they are competing against technologies with many years of operation and technical evolution, where investments have been repaid, supportive social structures are in place and where all the benefits of mass production and pre-established value chains exist.

- The process

Finally, change itself towards RES based energy self-sufficiency and distributed strategy will be a long evolutionary process at the local, regional, national and international level and it will prove demanding and complicated. The process will need to involve the majority of people and there will be a huge number of decision-makers, from single citizens, families, farmers and enterprises, to the public sector. This process will need to involve those who need energy, those who produce it, those who manufacture the technical solutions, those who deliver the raw materials and those who create the general preconditions for the whole movement to decentralised energy generation. The success of this process depends primarily on how the different levels engage, what is approved and by crucial stakeholders (Wüstenhagen et al., 2007).

The conclusion drawn is basic conditions for this kind of renewal of the energy sector towards SE already exist. It has also become more obvious that a shift towards SE and away from the use of fossil fuels will be absolutely necessary for the whole of humankind (e.g. Peura 2012). It is also clear that a strong will exists among the majority of stakeholders to see this agenda move forwards. However, there are institutional and other barriers preventing progress and slowing the process. The highly positive impacts and desire for sustainability, through the call for knowledge, strategies and actions are boosting this development.

The RESGen project and the method

The RESGen project (*RES Generation – From Research Infrastructure to Sustainable Energy and Reduction of CO₂ Emissions*) was funded by the EU Regions of Knowledge Programme and carried out in 2010-

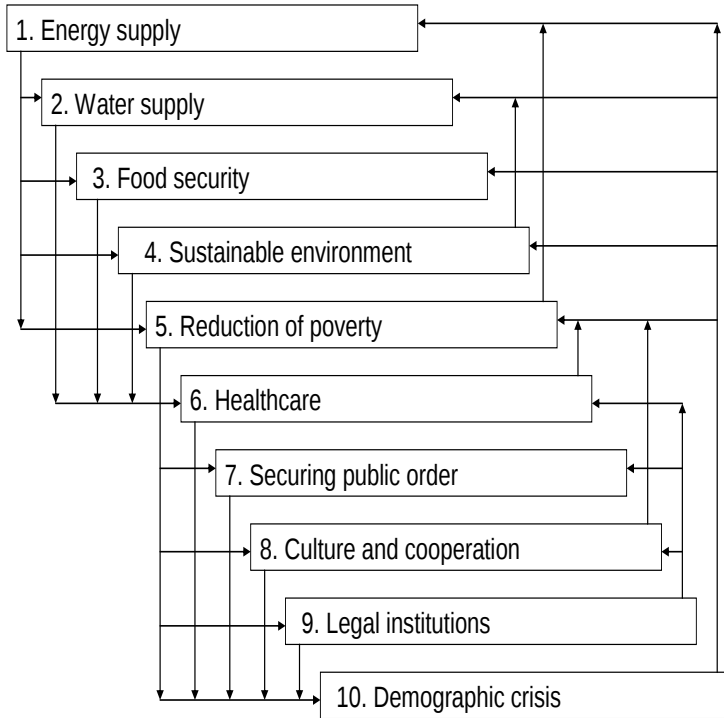
2012. The overall objective of the project was *to create realistic grounds and practical tools for developing regional energy self sufficiency, and potential innovative regional research-driven clusters across the EU*. RESGen aimed to understand this process comprehensively by taking the achievements of research infrastructures as the starting point and creating a conscious path from theory to practice, and thus boosting the development of SE Concept. This comprehensive approach formed the scientific foundation for RESGen. The project Work plan comprised of the following components (except for the management and dissemination tasks), to form the fundamental phases of the RESGen procedure:

- The procedure to develop a regional strategy based on the regional characteristics, and linked to this to boost and increase the understanding of the regional SE concept as well as to identify, assess and compare regional capacities and capabilities of research driven clusters to generate SE and related economic development;
- To produce and develop Road Maps and Vision 2010-2020 for the regions involved;
- To produce and define a Joint Action Plan for further collaboration between the participating regions.

The work also included mentoring activities for mutual learning and exchange of knowledge, which were interconnected to these main phases. The RESGen consortium brought together nine partners from four EU regions and countries: Ostrobothnia – Finland, Baque Country – Spain, Northern Hungary – Hungary, Cornwall – UK. Each region was represented by businesses, academic or research institutions and local or regional government body, according to the concept of triple helix.

Traditionally energy production has been one of the core issues concerning the effect humankind has on its environment. In the “big picture” it is part of the dynamic interaction and just on the edge of the interface between society and the environment, having significant economical, societal as well as environmental impacts. This means that reform of the energy sector towards SE will be one of the most important components in a more comprehensive process of change.

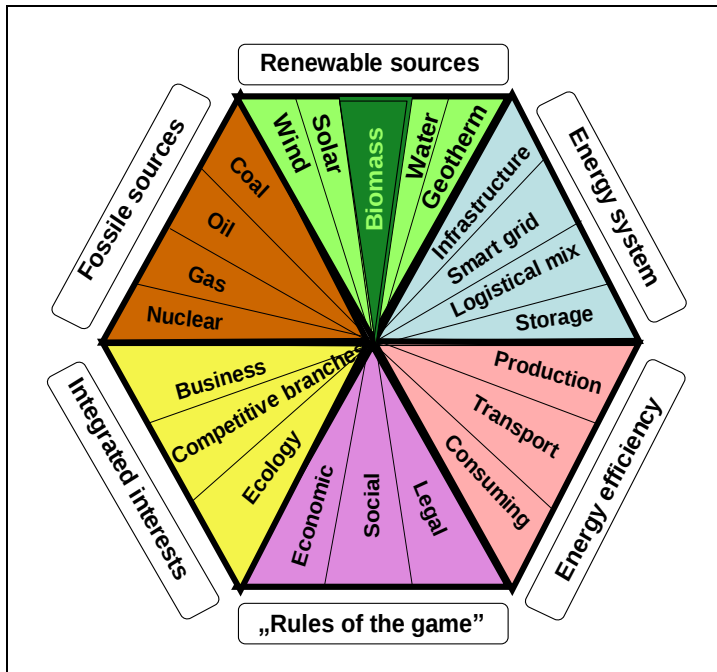
Figure 1. The complex system of global challenges
(Dinya, 2009; after Smalley, 2005)

The first place in the ranking means that all the other supplying systems depend on secure operation of energy supply. Poverty means limited or impossible access to different supplies. Fighting against poverty primarily and separated from solving the other tasks, for instance, might seem correct, but it would be ineffective in the long term due to the unresolved energy, water, food, and environmental problems. Therefore, reforming the energy sector is at the top of challenges in the nearest future, and analogously it will be a comprehensive societal process. This is the reason why the RESGen procedure is based on the development of SE management strategy, instead of narrow focused energy or RES strategies.

The main components of the SE management strategy are the following:

Figure 2. The concept of sustainable energy management (Dinya, 2009)

The complicated development of SE management was started by elaborating regional strategies. This procedure was based on regional characteristics. Linked to this the work included the following tasks: improving understanding of the regional SE concept, identification, assessment and comparing of regional capacities and capabilities of research driven clusters to generate SE and related economic development. The starting point was to gain comprehensive understanding of regional RES resources, operational environment of business entities and innovation management. The following analyses were produced at regional level:

- SE – Regional state of play
 - Overview of current regional energy profile (production and demand);
 - Description of sustainable energy situations and perspectives;
 - RES potentials and the share of RES in the present production of energy;
 - Analysis of biomass production, processing, logistics and use.
- Overview of SE policies
 - Identification and description of national and regional SE policies with focus on R&D;
 - Mapping the operational context, e.g. regional, national and European legislation and initiatives.

- Analysis of the existing innovation environment including financial opportunities
 - Analysis of business potential in SE;
 - Analysis of existing R&D resources and activities;
 - Four regional directories of RTD demand and supply with basic information (number of employees, turnover, R&D expenditures, funding sources, international presence and main fields of activities) of regional company base in SE sector in 2008; each RESGen region collected information regarding their region following a template directory and instructions.
- Regional SWOT analyses
 - Each region carried out a SWOT analysis in order to identify strategic priorities of their own and starting points.

Regional SWOT analyses about RES innovation potential (Figure 3) and energy branch (Figure 4) were based on the so called “Porter-model” (Porter, 1990). They are elaborated by Dinya (2011). There the present strengths and weaknesses (S and W) are linked with the region’s internal competitive advantages, whilst future opportunities and threats (O and T) come from outside. The information attained by questionnaires and workshops (or both) was structured and organised into a SWOT-matrix (Figure 5), which enabled to define the potential strategic steps in each region.

Figure 3. SWOT-analysis of regional RES innovation capacity based on the Porter model (Dinya, 2011)

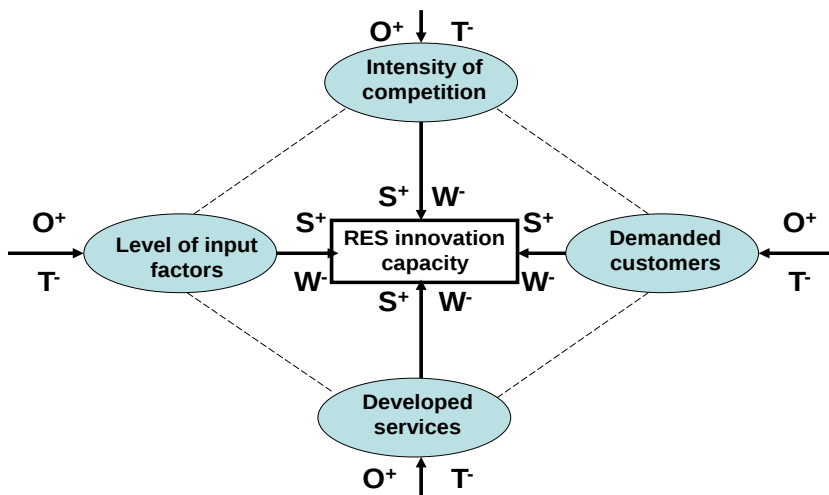
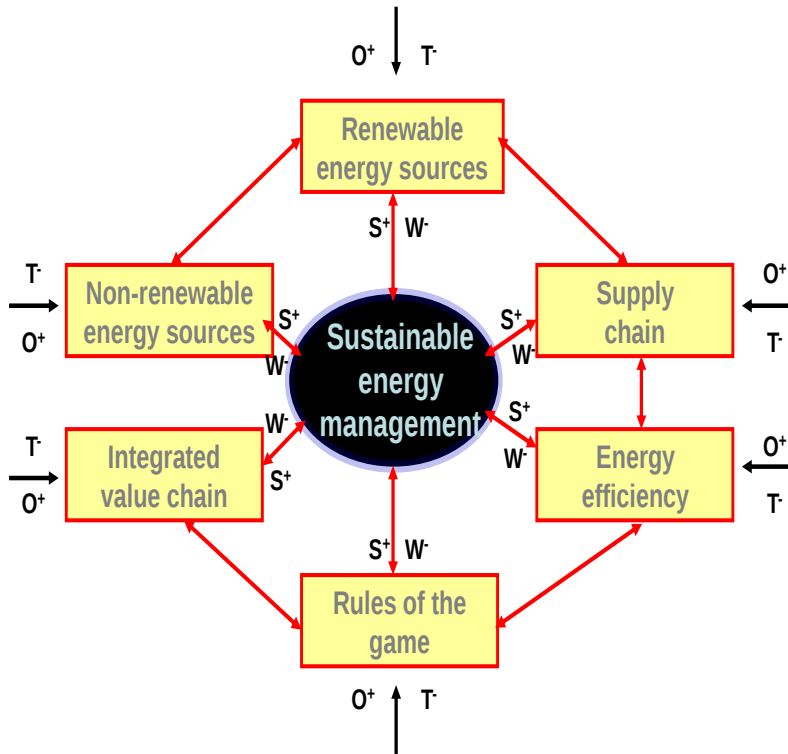

Figure 4. SWOT-analysis of regional energy branch based on the Porter model
(Dinya, 2011)

The potential strategic steps for each region were defined according to the following categories:

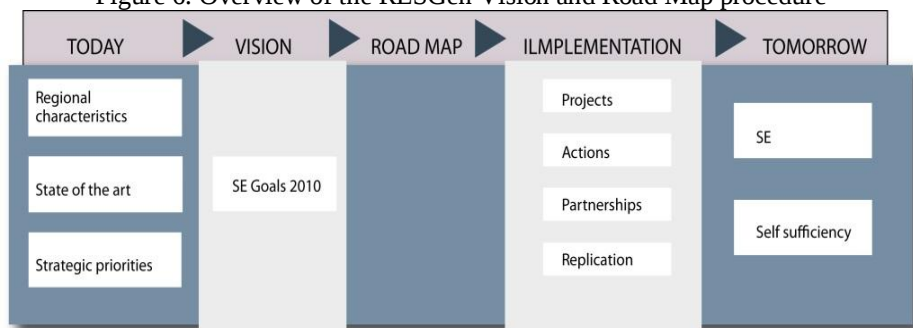
- “SO”-strategies: exploiting opportunities outside based on strengths inside;
- “WO”-strategies: eliminating weaknesses inside in the interest of exploiting opportunities;
- “ST”-strategies: avoiding threats outside based on strengths;
- “WT”-strategies: avoiding threats and eliminating weaknesses by the same strategic steps.

Figure 5. The SWOT-matrix (Dinya, 2011)

Present (inside) / Future (outside)		S (+)		W (-)	
		•RES •Non-RES •Supply chain •Rules •Value chain •Efficiency	•I-Input •I-Output •I-Competition •I-Service	•RES •Non-RES •Supply chain •Rules •Value chain •Efficiency	•I-Input •I-Output •I-Competition •I-Service
O (+)	•RES •Non-RES •Supply chain •Rules •Value chain •Efficiency	SO		WO	
	•I-Input •I-Output •I-Competition •I-Service				
T (-)	•RES •Non-RES •Supply chain •Rules •Value chain •Efficiency	ST		WT	
	•I-Input •I-Output •I-Competition •I-Service				

The participating regions carried out the Vision and Road Map procedure in order to implement the SE strategy. In the first phase the Vision was defined to the year 2020, based on the regional characteristics, the current state of play and the strategic framework. Each region then identified their SE priority areas and elaborated on these to develop the regional Road Maps. The RESGen project aimed to guide the regions towards the development of SE through using this procedure, as well as supporting policy makers in setting up agendas for CO₂ emission reduction plans. The procedure is overviewed in Figure 6, and the main phases are described below.

Figure 6. Overview of the RESGen Vision and Road Map procedure

A series of regional workshops were organised to guide the regions through the Vision and Road Map procedure. The Delphi method (Linstone and Turoff, 2002) was recommended to support this process but the regions were free to use any relevant method to attain a collectively defined Road Map. Regional panels outlined the most likely future scenarios for the Vision to 2020. Another workshop was held in order to define the priority themes for SE development and to develop the project ideas; both of these processes were further developed using emails and through discussion. The project partners elaborated short descriptions of all the proposed project ideas within the agreed template. All materials were delivered to the participants of the panels and workshops. In the final workshop the results were discussed, and according to the Delphi method, the participants were given the opportunity to comment on all of the earlier results.

Following this, both the themes and the project ideas were given scores. The ranking was organised so that each participant received an email including the proposed themes and project ideas, instructions on how to give the scores and excel templates ready to be filled in. All participants were requested to return their answers by email. The summed scores were considered as the regional collective opinion and the regional priorities were defined according to these results. The projects relating to the themes were grouped into the priority areas. This organisation resulted in the “fishbone” structure, representing the Road Map for each region.

The Road maps were further developed using the following steps:

- Detailed planning of the separate projects;
- Development of timetable for the program and the individual projects;
- Identification of financing opportunities and potential financiers;
- Start to seek finance by developing proposals, applications etc.;
- Agreement to update the Road Maps annually (e.g. through interviews and workshops with CEOs, regional experts and planners).

The RESGen Sustainable Energy Joint Action Plan (JAP) to 2020 defines the agreed steps for future collaboration between the four RESGen partner regions. At the core of the JAP is the desire to work across the triple helix to achieve sustainable energy outcomes. The Plan itself comprises of a series of individual action plans to 2020 centred around six sustainable energy priority themes. Each of these action plans involves two or more of the RESGen partner regions, outlining the objective, associated actions and business plan.

The methodology used to develop the JAP involved a series of steps which allowed the necessary information to be gathered, utilising outputs developed under previous RESGen work packages. This process consists of three main phases, as illustrated in Figure 7, and it can be most clearly outlined through the concept diagrams and accompanying explanations

Figure 7. The process towards the Joint Action Plan
by the four RESGen regions

A summary document was then produced to give an overview of each of the wider action plans and provide additional context to RESGen and the JAP process. In addition, as part of the RESGen legacy, European regions can use the JAP template to replicate the process and create their own JAP in the future.

Once the final JAP has been defined partners will have the opportunity to start developing collaborative proposals where clear partners, objectives, activities, responsibilities and finance have been identified. This gives partners the immediate opportunity to take collaborative proposals forward through the identified funding sources.

Conclusions

This article introduces the RESGen procedure for elaborating and implementing SE strategies (SES) regionally, and it was tested in four EU-regions. The main conclusions are the following:

- The procedure worked well, with some requirements to improve user-friendliness. The method was applied differently in each region, demonstrating flexibility of the method.
- Public awareness, attitudes and trust, stakeholder commitment and functioning of the decision-making system are vital for successful implementation of SES.
- Regional stakeholders were motivated to develop their own strategy, aiming at SE.
- The procedure can reveal facts that are not known or expected. It may also reveal institutional opposition and negative attitudes against SE, thus making the barriers and bottlenecks visible. These and the new strategic tool enable realistic development.
- There is a call for ‘rules of the game’, in order to reduce uncertainty of the business environment for SE. Conscious development through comprehensive regional strategies and structured programmes will be important. The RESGen procedure is an attempt towards SES development integrating local and regional implementation, national and international policies, smart specialisation and general progress.

The RESGen procedure provided a systematic tool enabling unified development for all regions. The experiences suggest that the procedure could be fit for a more widespread use. The existence of this kind of tools encourages regional programmes and thus promotes the implementation of SES.

References

1. Dinya, L. (2009): ‘*Sustainability challenges and biomass-based energy*’, *Gazdálkodás Scientific Journal of Agricultural Economics*, Vol. 53 No. 4, pp. 311-324, Available at: http://www.gazdalkodas.hu/index.php?l=en&p=szam&szam_id=104.pp.
2. Dinya, L. (2011): ‘*Biomass in Regional Development*’, Paper presented at 19th European Biomass Conference and Exhibition. 8-10 June 2011, Session Reference: OD6.1-T 5.4, “Financing of bio energy projects”. Berlin, Germany.
3. Hillebrand, B., Buttermann, H. G., Behringer, J. M. and Bleuel, M. (2006): ‘*The expansion of renewable energies and employment effects in Germany*’, *Energy Policy* Vol. 34 No. 18, pp. 3484-3494. doi:10.1016/j.enpol.2005.06.017.

4. Jefferson, M. (2008): '*Accelerating the transition to sustainable energy systems*', Energy Policy, Vol. 36 No. 11, pp. 4116-4125. oi:10.1016/j.enpol.2008.06.020.
5. Lehr, U., Nitsch, J., Kratzat, M., Lutz, C. and Edler, D. (2008): '*Renewable energy and employment in Germany*', Energy Policy, Vol. 36 No., pp.1 108-117. doi:10.1016/j.enpol.2007.09.004.
6. Linstone, H. A. and Turoff, M. (2002): *The Delphi method: Techniques and Applications* [online]. <http://is.njit.edu/pubs/delphibook/>.
7. Lund, H. (2010): *Renewable Energy Systems. The Choice and Modeling of 100% Renewable Solutions*, Academic Press, Elsevier, New York.
8. Lund, P. D. (2010): '*Fast market penetration of energy technologies in retrospect with application to clean energy futures*', Applied Energy, Vol. 87, No. 11, pp. 3575-358. <http://dx.doi.org/10.1016/j.apenergy.2010.05.024>.
9. Masini, A. and E. Menichetti, E. (2012): '*The impact of behavioural factors in the renewable energy investment decision making process: Conceptual framework and empirical findings*', Energy Policy, Vol. 40 No. 1, pp. 28-38. doi:10.1016/j.enpol.2010.06.062.
10. Peura, P. and Hyttinen, T. (2011): '*The potential and economics of bioenergy in Finland*', Journal of Cleaner Production, Vol. 19 No. 9-10, pp. 927-945. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2011.02.009>.
11. Peura, P. (2012): '*From Malthus to Sustainable Energy. Theoretical orientations to reform in the energy sector*', Submitted manuscript, under review, Renewable and Sustainable Energy Reviews.
12. REN21 (2011): *Renewables 2011. Global Status Report*, Renewable Energy Policy Network for the 21st Century. <http://www.ren21.net/Portals/97/documents/Other/International%20RE%20Policy%20Process.pdf>; visited 9.12.2011.
13. Resch, G., Held, A., Faber, T., Panzer, C., Toro, F. and Haas, R. (2008): '*Potentials and prospects for renewable energies at global scale*', Energy Policy, Vol. 36 No. 11, pp. 4048-4056. doi:10.1016/j.enpol.2008.06.029.
14. Smalley, R. E. (2005): '*Future Global Energy Prosperity: The Terawatt Challenge*', Mrs Bulletin, Vol. 30, June 2005, pp. 412-417. <http://dx.doi.org/10.1557/mrs2005.124>.
15. WCED (1987): *Our Common Future. United Nations World Commission on Environment and Development Report*.
16. Wolsink, M. (2012): '*The research agenda on social acceptance of distributed generation in smart grids: Renewable as common pool resources*', Renewable and Sustainable Energy Reviews, Vol. 16 No. 1, pp. 822-835. <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2011.09.006>.
17. Wüstenhagen, R., Wolsink, M. and Bürer, M. J. (2007): '*Social acceptance of renewable energy innovation: An introduction to the concept*', Energy Policy, Vol. 35, No. 5, pp. 2683-2691. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2006.12.001>.

Dr. Anatolii Kornus, PhD

Sumy State Pedagogical University, Ukraine

ECOLOGICAL SITUATION AND ITS DYNAMICS IN THE REGIONS OF UKRAINE

Sytuacja ekologiczna i jej dynamika w regionach Ukrainy

Streszczenie

Różne antropogeniczne zakłócenia i degradacja zasobów naturalnych nie poprawiają stanu środowiska na Ukrainie. Emisja zanieczyszczeń powietrza jest nadal wysoka, mimo że znacznie spadła w porównaniu z rokiem 1990. W pracy dokonano analizy dynamiki spożycia wody z naturalnych zbiorników wodnych i dynamiki powstawania ścieków, a także wytwarzania i utylizacji odpadów. Dla tych wskaźników jakości środowiska uzyskano linie/ę trendu, co pozwoliło na przewidywanie wielkości do 2015 roku.

Słowa kluczowe: emisja zanieczyszczeń, pobór wody, zrzuty ścieków, wytwarzanie odpadów, utylizacja odpadów, Ukraina

Introduction

Depletion and pollution of natural resources are the main types of anthropogenic disturbance and degradation of natural resources and components. As a result of these changes are formed the corresponding ecological situation. In other words, the intensity of resources use, pollution of natural components and ecological situation of territory are interrelated and interdependent. In this connection, having examined one phenomenon (eg, the intensity of anthropogenic impact), we can get an idea about the other (on the ecological situation) and vice versa.

Considering the limited scope of this article, we will discuss only the first of these two aspects, which concerns the emission of pollutants into the main components of landscape environment of Ukrainian regions and the typology of regions on this indicator. We in one of the articles have described theoretical and methodological bases of the study the dynamics of the environmental component of regional development¹.

The aim of the article is to highlight of the ecological situation and its reasons in regions of Ukraine, its dynamics and forecasting. Also in the purposes of the study was to examine the dynamics of the environmental

¹ Kornus, A.: *Theoretical and methodological foundations of transformation geoecological component investigation of the regional socialgeosystems*, Visnyk of Karazin National Kharkiv University, No 1070, 2013, P. 42-47.

situation during the 1991-2012, that has evolved from a combination of atmospheric pollution, surface water and groundwater pollution, as well as the accumulation of wastes.

To evaluate the level of air pollution used three indicators: the total amount of pollutant emissions, the emissions of pollutants to the atmospheric air from stationary pollution sources and mobile transport means by regions. To assess the quality of groundwater and surface water have been studied the water withdrawal from natural water bodies and contaminated wastewater discharges into surface water. Ecological status of soils and geological environment was taken into account by the analysis the generation of wastes of the I-III grades of hazard and utilization of wastes by regions.

The dynamics of the ecological situation was evaluated by constructing spatial and temporal series. To forecasting the environmental situation were used the trend extrapolation models. Their use is associated with the inertia of ecological situation in the region, and that opens the possibility of implementing the methods of extrapolation. For this reliable time series were formed, the methods for estimating the parameters and equation were selected, which describes the dynamics of the phenomenon, and then we carried out the forecast and the estimate accuracy of this forecast.

Many scientific studies of transition economies, like Ukrainian, have been established correlation between the increase or decrease of GDP and growth or decline the amount of pollutant emissions into the environment. This correlation can be considered as proved.

Nowadays, considerable attention is paid to ecological situation issues in scientific researches. Such Ukrainian scientists as V. I. Andrienko, V. S. Krysachenko, V. A. Bokov, A. B. Kachynskiy, A. V. Lushchyk, E. P. Buravlov, E. V., Khlobystov, T. V. Hordaschuk, V. P. Voytenko, N. M. Koshel, A. V. Pysarchuk, V. A. Zerkalov, O. G. Stegnyy and others made important contribution in revealing the nature of environmental situation, main reasons that caused dangerous environmental conditions, classification of environmental disasters, anthropogenic ecological crises, modern crisis ecological situation. Among foreign researchers the names D. Deudney, A. Ehrlich, M. Fishbein, N. Myers, D. Gray, A. Irwin and others should be indicated [2-8].

Despite of actual research of the problem and ways of its solution, the ways of socio-economic impacts of the ecological situations and balanced relationship between society and nature, transition to sustainable development continue to be urgent and need immediate solution [9].

In Ukraine, the most complete information about the intensity of nature use can be obtained from statistical reporting². Typically, in the most complete and comparable form it is given by administrative areas. Therefore, as research unit was taken the administrative region and the consequences of nature use were evaluated by communication "anthropogenic stress – ecological conditions". The analysis of the absolute and integrated indicators of anthropogenic impact on the environment suggests that the ecological situation in the natural environment, as a vital habitat for human existence, is rather difficult.

Atmospheric air pollution

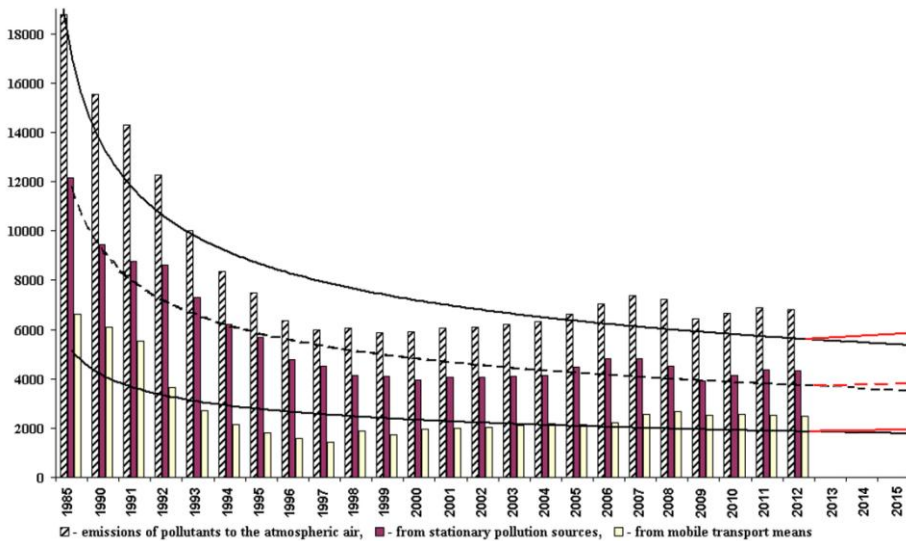
It is known that among the components of landscape environment special role belongs to atmospheric air³. In Ukraine annually into the atmosphere is gets about 7 million tonnes of pollutants from stationary and mobile sources (Figure 1). In the total amount of pollutants emissions of methane and nitrous oxide, which are greenhouse gases, were respectively about 900 and 14-15 thousand tonnes. In addition to these substances into the atmosphere from stationary and mobile sources is emitted annually 200-250 thousand tonnes of carbon dioxide, which also contributes to climate change.

Looking at Figure 1 gets the impression of widespread dominance of emissions from stationary sources as compared with mobile means. In fact, in most regions of Ukraine the most of emissions come from mobile sources (mostly vehicles). The overall picture in Ukraine achieved through huge emissions of pollutants from stationary sources in Donetsk and Dnipropetrovsk regions (1.32 and 0.74 million tonnes respectively), and some other areas. It should be noted that this situation throughout the period of observation was fixed forever. Despite the fact that in some years, such as in 2007-2010, the number of regions where the main part of emissions came from mobile sources was reaching 20 (almost 75% of the regions), the proportion of pollutants from stationary sources of industrial enterprises in the country has always been greater than mobile means. During the period of Ukraine's independence, it ranged from 76% (1995) to 61% (2009). Interestingly, that is about the same it was in Soviet times – 60.7% (1990).

² See, e.g. *Environment of Ukraine: Statistical yearbook*, http://ukrstat.org/en/druk/publicat/kat_e/publ4_e.htm, 19.01.14

³ Kornus, O., Kornus, A., Shyschuk, V.: *The role of medical-environmental research in geoecological analysis of the region*, Journal CNU Yuriy Fedkovych. Geography, Vol. 614-615, 2012, P.66-69.

Figure 1. Emissions of pollutants to the atmospheric air from stationary pollution sources and mobile transport means by regions (thousand tonnes)

If the ratio of emissions from stationary and mobile sources has approached to be existed before the independence of Ukraine, then this cannot be said about their volumes. So, gross emissions in 2012 have been amounted only 43.9% from 1990 levels, also do not reach 50% the emissions from stationary and mobile sources separately.

Today in Ukraine remains consistently high air pollution level in large cities and industrial centers. As a result, almost two-thirds of the population lives in areas where the state of the atmosphere does not meet hygienic standards. This is especially true of the population of 14 cities where into atmosphere is emission more than 100 tonnes of pollutants annually: Burshtyn, Debaltseve, Dnipropetrovsk, Dniprodzerzhynsk, Zaporizhzhya, Zelenodolsk, Enerhodar, Komsomolske, Krivoy Rog, Kurakhovo, Lugansk, Mariupol, Novy Svit, Khartsyzk. Moreover, in 11 of these cities the volumes of emissions are not reduced, but increased.

For trend modeling and forecasting of atmospheric emissions, we used a power trendline by using the following equation to calculate the least squares fit through points: $y = cx^b$, where c and b are constants. By means of which was projected volume of emissions towards 2015. When saving the existing trends of pollutants emission into the atmosphere and

immutability other factors affecting⁴, emissions to the atmosphere in Ukraine in 2013 will amount to 6,800 thousand tonnes with a possible deviation of 428.4 thousand tonnes. It is assumed reducing of emissions in future.

A result of modeling the equations were derived, reflecting the pace of reducing total emissions into the atmosphere $y = 17091x^{-0.35}$, as well as emissions from stationary sources $y = 11779x^{-0.361}$ and mobile sources $y = 5168,5x^{-0.321}$, respectively. The World Bank is gave a forecast for Ukraine's GDP at 2% in 2014 and 1% in 2015⁵. If this forecast is justified, we expect a slight increase in emissions of pollutants to 2015 (red lines on Figure1), which can be described by power and exponential trendline $y = ce^{bx}$, where c and b are constants, and e is the base of the natural logarithm: $y = 5587,2e^{0,02x}$ (for total emission of pollutants), power trendline $y = 1489,4x^{0,1859}$ (for emissions of pollutants from mobile transport means) and linear trendline $y = 50,665x + 3988,7$ (for emissions of pollutants into the air from stationary pollution sources).

Water resources use and pollution

Quality of ground water in many regions of Ukraine (Crimea, Donbas, Prydniprovya) does not meet the regulatory requirements for water sources, due primarily by anthropogenic pollution. Only a few artesian water pipelines have the equipment for purification of water. The ecological situation in the Black and Azov seas in general remains tense. The main ecological problems of seas are eutrophication of shelf waters and marine pollution by toxic substances. Other alarming trends include: deterioration of seawater in the areas of recreation, intensive building development of coastal areas, accompanied by the loss of natural and recreational potential, the growing the threats associated with the development of oil and gas industry and the volume of dangerous goods transportation.

For the ecological assessment of water resources, we will focus on two of its main characteristics – water withdrawal from natural sources and the contaminated wastewater discharges into surface water (Figure 2).

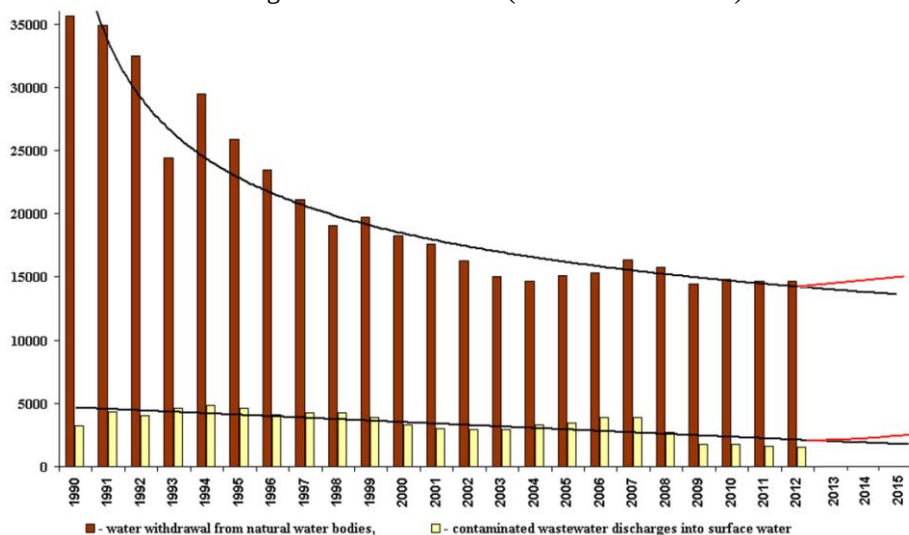
As can be seen from Figure 2, already 3-4 years water intake from natural objects remains at level 14.5-15.5 billion m³. In this more noticeable decline in the proportion of water intake from underground sources from

⁴ In accordance with the World Bank the GDP growth in Ukraine was amounted to -1.1% in 2013.

⁵ *GDP and Current Account Balance growth forecasts by country, region, and income level*, www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects/data?variable=NYGDPMKTPKDZ®ion=ECA, 19.01.14

16.7% in 1995 to 13.4% in 2011. In general, as compared with the 1990, water withdrawals today decreased on 20.964 billion m³, including from underground sources on 3,239 billion m³. The main consumers of water are electric power (32.4%), agriculture (29.5%) and housing and communal services (17.8%). Basic volume of wastewater is discharged into surface water bodies in the Dnipropetrovsk (29.3%), Donetsk (34.4%) and Odessa (7.3%) regions. The purest water is in the Volyn and Vinnitsa region.

Figure 2. Water withdrawal from natural water bodies and contaminated wastewater discharges into surface water (million cubic meters)

Similarly, was decreased the volumes and wastewater discharge. In 1995, into surface water of Ukraine were dropped 4,625 billion m³ of contaminated wastewater discharges, in 2012 their volume decreased to 1.521 billion m³. However, for the period of investigation a capacity of treatment facilities is also decreased by 0.732 billion m³. The main part of the polluted wastewater comes from municipal utilities (35.4%), metallurgy (33.2%) and coal industries (14.4%). More than half (50.4%) of contaminated water discharged into the Dnipro basin, including 38.9% – into the Dnipro river directly.

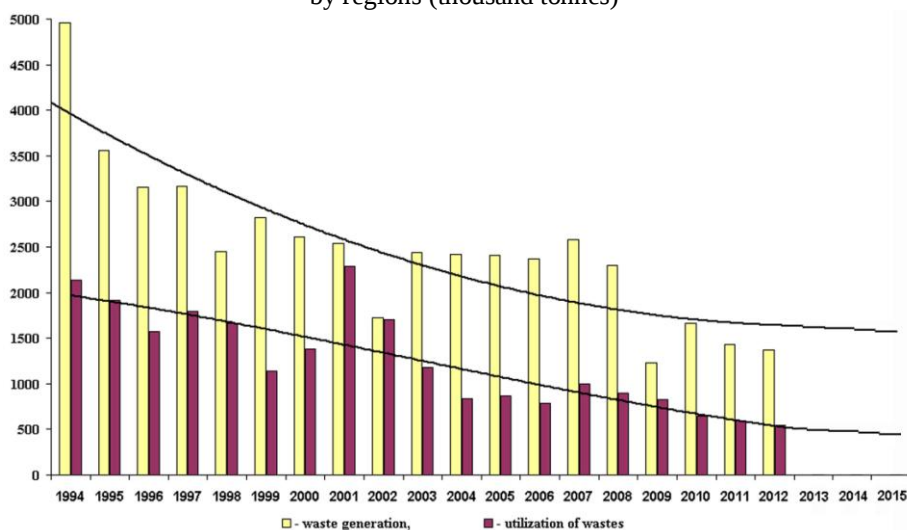
Water withdrawal from natural objects and polluted wastewater are better described by power and linear trend models. In result of modeling are obtained equations, reflecting the pace of reducing water withdrawal – $y = 42872x^{-0,352}$ and a reduction in wastewater – $y = -116,41x + 4798,6$. In the case of an optimistic forecast economic growth of Ukraine, we forecast an

increase of water withdrawal from the current 16.4 billion m³ to 14.7 billion m³ in 2015 and discharge of wastewater to 2.7 billion m³ to in accordance with 1.5 billion m³ in 2012 (red lines on Figure 2).

Wastes production, handling the wastes

The problem of wastes is one of the most intractable. Despite on the declared efforts and actual recession in the formation of new wastes, the latter are more formed than the volume of their utilization (Figure 3).

Figure 3. Generation of wastes of the I-III grades of hazard and utilization of wastes by regions (thousand tonnes)

This leads to the accumulation of wastes on the territory of Ukraine. As of January 1, 2013 in designated areas and territories of enterprises in the country, was accumulated 14.91 million tonnes of wastes, of which 28.6 tonnes refer to hazard grade I, 2.2 million tonnes – II grade, 12.0 million tonnes – III grade, and 14.89 million tonnes – hazard grade IV. In the three regions are kept 93% country's wastes of hazard grade IV which accumulated – in Dnipropetrovsk (9.5 million tonnes), Donetsk (2.9 million tonnes) and Lugansk (1.5 million tonnes) areas. At the same time, more than 80% of the wastes I-III hazard grades are placed in the other three regions: Zaporizhzhya (7.7 million tonnes), Sumy (2.0 million tonnes) regions and in the Autonomous Republic of Crimea (1.9 million tonnes).

For a long time in Ukraine does is not solution the problem of disposal and recycling toxic wastes stored in landfills and special landfills, as well as the construction of new sites for their disposal. At the same time, environmental pollution by toxic industrial wastes has reached to level that affects the health of the population.

Almost 90% of the total volume of wastes was created in Dnipropetrovsk (277.1 million tonnes, or 62.6%), Donetsk (61.2 million tonnes, or 13.8%), Kirovohrad (36.4 million tonnes, or 8.2%), Luhansk (18.1 million tons, or 4.1%) regions. The smallest volume of wastes was created in Chernivtsi (0.04% of total volume in the country) and Transcarpathia (0.03%) regions.

In the future, we expect a gradual decrease as the amount of wastes and recycling volumes. For their calculation are obtained equations of logarithmic trendline by using the following equation to calculate the least squares fit through points: $y = c \ln x + b$, where c and b are constants, and $\ln$ is the natural logarithm function $y = -973,7 \ln(x) + 4500,8$ (for wastes generation) and exponential trendlines $y = 2321,7e^{-0,071x}$ (for utilization of wastes).

Conclusions

Air pollution is one of the factors reducing the quality of the human environment and affects human health. According to our calculations the level of pollutants emissions to the atmospheric air in 2015 will be 6.1 million tons according to the scenario of economic development of the World Bank (including 4.1 million tons from stationary pollution sources and 2.0 million tonnes from mobile transport means) and 5.6 million tons – at the present negative trends of economic development (including 4.0 million tons from stationary sources and 1.6 million tonnes from mobile transport means).

Almost all surface water sources of Ukraine over the past decade were intensive polluted. Because water treatment is bad, receipt of contaminated wastewater into surface waters is not reduced significantly. The vast majority of industrial enterprises and municipals have discards of pollutants with significant excess of the established maximum permissible levels of discharges. According to our calculations, the level of water withdrawal from natural water bodies in 2015 will be to 14.6 billion cubic meters according the optimistic scenario of the World Bank and 14.0 billion cubic meters under the pessimistic scenario of national economic development. Level of wastewater discharge into surface water respectively will be amount of 2.3 billion cubic meters and 1.9 billion cubic meters.

Generation of wastes of the I-III grades of hazard and utilization of wastes will be reduced in volume regardless of macroeconomic trends.

By 2015, the expected decrease in the volume of waste up to 1,560 thousand tonnes and a reduction of volume their utilization to 540 thousand tonnes. On the one hand this is due to greater complexity of raw materials, the introduction of low-waste technologies, and on the other hand with a decrease in attention to waste management, their small use as sources of raw materials.

Environmental activities need improvement of funding. According to our estimates the share of environmental protection expenses in the gross regional product (GDP) in 2014 will 2.1% versus 3.34% in 1996. To ensure sustainable development in legislation it is necessary to establish a share of GDP for solving of the environmental problems not less than 2.5-3%.

References

1. Kornus, A.: *Theoretical and methodological foundations of transformation geoeological component investigation of the regional social geosystems*, Visnyk of Karazin National Kharkiv University, No 1070, 2013, P. 42-47.
2. Andriyenko, V. I.: *Ekologichna kryza sogoennyia*, Kyiv, 2006, 256 s.
3. Bokov, V., Lushchyk, A.: *Osnovy ekologichnoi bezpeky*, Simferopol, 2004, 224 s.
4. Ehrlich, A.: *Building a Sustainable Food System, The World at the Crossroads: Towards a Sustainable, Liveable and Equitable World*. London, 1994, P. 21-38.
5. Krysachenko, V. S.: *Typologiya ekologichnykh kryz antropogennogo pohodzhennia*, Oykumena. Ukrainsky ekologichnyi visnyk, No4, 1991, P. 16-18.
6. Stehniy, O.: *Sociologichne prochittannia pryrody*, Kyiv, 2012, 436 s.
7. Voytenko, V. P., Koshel, N. M., Pysaruk, A. V.: *Ekologichna kryza v Ukraini (demografichni studii)*, Kyiv, 2010, 280 s.
8. Zerkalov, V. A.: *Ekologichna bezpeka: upravlinnia, monitoring, kontrol*, Kyiv, 2007, 412 s.
9. Stepanenko, A.: *Ecological crisis in Ukraine and its socio-economic impact*, Human Geography Journal, No 14(1), 2013, P. 12-18.
10. *Environment of Ukraine: Statistical yearbook*, http://ukrstat.org/en/druk/publicat/kat_e/publ4_e.htm
11. Kornus, O., Kornus, A., Shyschuk, V.: *The role of medical-environmental research in geoeological analysis of the region*, Journal CNU Yuriy Fedkovych. Geography, Vol. 614-615, 2012, P.66-69.
12. GDP and Current Account Balance growth forecasts by country, region, and income level, <http://worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects/data?variable=NYGDPMKTPKDZ®ion=ECA>

PODEJMOWANIE ZACHOWAŃ RYZYKOWNYCH JAKO ZAGROŻENIE WEWNĘTRZNE W TURYSTYCE I REKREACJI

Taking risky behaviour as an internal threat in tourism and recreation

Abstract

Physical activity can satisfy human need for security in a way that does not require avoidance of threats posed by the external world around him. The risk in outdoor recreational activity is undertaken deliberately and consciously in order to maximize impressions of active forms of leisure activities. Subjective risk factors has significant influence for occurrence of accidents, because in objectively advantageous conditions hazardous events occur very often as a result of personal mistake. This article illustrates the basic issues regarding determinants of risky behavior in tourism and recreation dependent on individual. The risk theory relevant to the study of tourism and recreation are: the concept of sensation seeking developed by Zuckermann and the concept of stimulating and instrumental risk. Determinants of risk assessment are very diversity and can be quantitative and qualitative. Risky behaviors are strongly connected to outdoors activities. Thus, the practicing outdoor activities may be regarded as situations of stimulating risk, which the quantitative dimensions of risk perception are not used in.

Keywords; bezpieczeństwo w turystyce i rekreacji, ryzyko, zagrożenia wewnętrzne

Dbłość o własne ciało poprzez różnie rozumiane ćwiczenia fizyczne jest wyjściem człowieka naprzeciw niebezpieczeństwom świata zewnętrznego, ponieważ wszechstronna sprawność fizyczna może stać się jego formą ochrony przed niebezpieczeństwami. Aktywność ruchowa pozwala zaspokajać potrzebę bezpieczeństwa w sposób, który nie zakłada unikania zagrożeń, jakie stwarza otaczający go świat zewnętrzny. Uprawiana w środowisku naturalnym pozwala oswajać zagrożenie, które stanowi dla człowieka prawie każdy element przyrody, np. woda – do momentu, kiedy człowiek nie nauczy się pływać czy góry będące miejscem niebezpiecznym dopóki człowiek nie znajdzie skutecznego sposobu, aby się w nich poruszać¹. Poprzez aktywność fizyczną możemy poczuć się bezpieczniej w gąszczu

¹ Ambroży D., Ambroży T.: *Aktywność fizyczna człowieka jako realizacja potrzeby bezpieczeństwa*, w: *Zarządzanie bezpieczeństwem*, Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Kraków, 11-13, red. Tyrała P., Wyd. Profesjonalnej Szkoły Biznesu, Kraków 2000, s. 135-137.

niebezpieczeństw tego świata. Aspektem realizacyjnym potrzeby bezpieczeństwa, w przypadku aktywności turystyczno-rekreacyjnej, jest stałość poczucia zdrowia i wiary we własne możliwości.²

Jednak rekreacja ruchowa w środowisku naturalnym nierozzerwalnie wiąże się z podjęciem ryzyka. Powszechne jest twierdzenie, że ryzyko w aktywności fizycznej podejmowane jest celowo i świadomie, co stanowi konsekwencję chęci przeżycia przygody, sprawdzenia własnych możliwości a także maksymalizacji wrażeń płynących z aktywnej formy spędzania czasu wolnego (Gracz, Sankowski 2001, Merski, Warecka 2009).

Ryzyko może stanowić zarówno atrakcję, jak i barierę turystyczną. Cynarski (2007) zwraca uwagę na paradoks związany z ludzką aktywnością turystyczną, który wynika ze sprzecznych potrzeb i odpowiadających im ofert. Z jednej strony znaczne nakłady poświęca się na zaspokajanie potrzeby bezpieczeństwa, a z drugiej strony proponowane są formy zawierające ryzyko utraty życia lub zdrowia. W turystyce masowej, wypoczynkowej niebezpieczeństwo jest barierą odstręczającą od związanych z nim czynników ryzyka. Natomiast w turystyce alternatywnej, ekstremalnej względnie „kontrolowane” ryzyko zaspokaja potrzebę poszukiwania niecodziennych emocji i nietypowej rozrywki.³ Także istotę różnicy pomiędzy tradycyjnymi i ekstremalnymi formami turystyki aktywnej stanowi stosunek do ryzyka. W nowych formach istotą jest poszukiwanie ryzyka, podczas gdy w tradycyjnych jej formach element ryzyka był konieczny do zaakceptowania.⁴

Jednym z trendów we współczesnej rekreacji jest poszukiwanie nowych spektakularnych form aktywnego spędzania czasu wolnego. Zmiany w otoczeniu i stylu życia człowieka, zwiększenie zakresu czasu wolnego oraz ograniczenie do minimum aktywności fizycznej są głównymi przyczynami dynamicznego rozwoju ekstremalnych form rekreacji ruchowej. Motywację do uprawiania takich form stanowi potrzeba nowych, ekscytujących, intensywnych wrażeń emocjonalnych oraz przeżyć związanych z podejmowaniem działań ryzykownych. Wśród ekstremalnych form aktywności ruchowej możemy wyróżnić sporty ekstremalne i turystykę

² Gracz J., Sankowski T.: *Psychologia w turystyce i rekreacji*. AWF im. E. Piaseckiego, Poznań 2001, s. 114.

³ Cynarski J. W.: *Niebezpieczeństwo jako bariera lub atrakcja turystyczna*, w: *Drogi i bezdroża sportu i turystyki*, red. Dziubiński Z., AWF im. J. Piłsudskiego w Warszawie, Salezjańska Organizacja Sportowa Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 2007, s. 263-267.

⁴ Zdebski J., Kozicka M.: *Psychospołeczne uwarunkowania kierunków rozwoju turystyki aktywnej*, w: *Drogi i bezdroża sportu i turystyki*, red. Dziubiński Z., AWF im. J. Piłsudskiego w Warszawie, Salezjańska Organizacja Sportowa Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 2007, s. 250.

ekstremalną. Cechami wspólnymi dla obu tych pojęć są skrajnie intensywny charakter wysiłku fizycznego, ryzyko utraty zdrowia lub życia oraz przygodowy charakter podejmowanej formy aktywności.⁵

Zakres pojęcia rekreacja jest spory, a jego współczesny sens znacznie wykracza poza swój pierwowzór. Klasyczna rekreacja ewoluuje w kierunku jej form progresywnych – kreacyjnych, w których zwiększony wysiłek fizyczny i ryzyko towarzyszące uprawianiu aktywności ruchowej prowadzi do skrajnych napięć emocjonalnych i ekscytacji. To już nie tylko przywracanie posiadanej wcześniej sprawności psychicznej i fizycznej, ale doskonalenie się wykraczające poza stan genetycznie dziedziczony. Wyraża się w podejmowaniu różnych ekstremalnych form aktywności, które mogłyby zostać zaliczone do wyczynu sportowego, gdyby nie fakt powszechnego uczestnictwa w nich osób deklarujących wyłącznie motyw rekreacyjno-zdrowotne. Rekreacja klasyczna jest ogólną dążnością do przywracania utraconej sprawności, a doskonalenie się wykraczające poza stan dziedziczony genetycznie to rekreacja progresywna – kreacyjna. W przypadku gdy granice te przekraczane są radykalnie, mamy do czynienia z rekreacją ekstremalną.^{6,7}

Ryzyko i niebezpieczeństwo, od zawsze związane z każdą aktywnością człowieka w przyrodzie, teraz są także elementem poszukiwanym w nowych sportach i formach turystyki. Rozważając tę kwestię, należy zdefiniować determinanty bezpieczeństwa. Czynniki, które determinują wypadki w górach, dzielą się na niezależne od człowieka (obiektywne) i zależne od człowieka (subiektywne). Każdy z tych czynników może stać się pośrednią lub bezpośrednią przyczyną wypadku podczas górskiej aktywności rekreacyjnej. Niebezpieczeństwa obiektywne związane są m.in. z warunkami atmosferycznymi w górach. Natomiast do czynników subiektywnych należą: właściwości organizmu, poziom umiejętności technicznych, doświadczenie, znajomość przepisów bezpieczeństwa oraz właściwości psychiczne m.in. brawura i podejmowanie zachowań ryzykownych. Mimo iż czynniki ryzyka w turystyce i rekreacji mogą mieć charakter obiektywny lub subiektywny, bardzo często w warunkach obiektywnie dogodnych dochodzi do nieszczęśliwych wydarzeń na skutek

⁵ Mynarski W., Veltze P.: *Ekstremalne formy aktywności ruchowej – aspekty terminologiczne, motywy podejmowania i klasyfikacje*, w: *Teoretyczne i empiryczne zagadnienia rekreacji i turystyki*, red. Mynarski W., AWF im. J. Kukuczki, Katowice 2008.

⁶ Gracz J., Bronikowski M., Walczak M.: *Rekreacja – kreacja – ekscytacja, czyli w poszukiwaniu psychospołecznego sensu aktywności rekreacyjnej*. Kultura Fizyczna nr 3-4, Warszawa 2004, s. 16-19.

⁷ Gracz J., Sankowski T., *op.cit.*, s. 45-46.

czynników subiektywnych takich jak: niewystarczający poziom umiejętności technicznych, sprawność i doświadczenie.^{8,9} Tertelis (1999) wśród przyczyn nieszczęśliwych zdarzeń podczas turystyki górskiej wymienia: podejmowany wyścig z czasem i rywalizacja z innym człowiekiem w górach, pochopne, nieprzemyślane działania, brak odpowiedzialności, brak umiejętności przewidywania, rozbieżność emocjonalna.¹⁰ Zatem w czynnikach zależnych od człowieka m.in. w postrzeganiu zagrożeń, oceny ryzyka oraz skłonności do zachowań ryzykownych należy upatrywać się najważniejszych uwarunkowań bezpieczeństwa uczestników rekreacji bez względu na rodzaj uprawianej aktywności. Ponadto kwestia percepcji i analizy ryzyka jest bardzo istotna szczególnie z punktu widzenia sportu rekreacyjnego, którego uczestnikom brak dużej wiedzy ogólnosportowej, metodyczno-technicznej czy fachowego doradztwa i opieki, co ma miejsce w sporcie wyczynowym.¹¹ Celem niniejszego opracowania jest poznanie uwarunkowań zachowań ryzykownych pod kątem zagrożeń w działalności turystyczno-rekreacyjnej zależnych od człowieka i uzyskanie odpowiedzi na pytanie „Jakie czynniki wpływają na postrzeganie, ocenę ryzyka oraz podejmowanie działań ryzykownych?”.

Ryzyko jest pojęciem niejednoznacznym i istnieje wiele różnych jego definicji w zależności od gałęzi nauki i powstających na jej płaszczyźnie koncepcji teoretycznych. Ryzyko nie jest czymś jednorodnym oraz może być badane w różnych kontekstach (np. jako niebezpieczeństwo, niepewność, hazard, prawdopodobieństwo straty lub zysku, ważona liniowa suma negatywnych konsekwencji, wariancja rozkładu wszystkich czynników).¹² W powszechnym rozumieniu „ryzyko” pojmowane jest jako możliwość, prawdopodobieństwo, że coś się nie uda lub działanie, które powoduje zagrożenie dla czegoś wartościowego.^{13,14} Jakkolwiek stałym elementem w różnych pojęciach ryzyka jest możliwość straty, uszczerbku, zaistnienia

⁸ Chojnacki K.: *Potrzeba kompleksowego ujęcia problemu bezpiecznego narciarstwa*, w: *Sporty zimowe: strategia rozwoju, badania naukowe*, red. Krasicki Sz., AWF im. B. Czecha w Krakowie, Kraków, 2005.

⁹ Merski J., Warecka J.: *Główne przyczyny nieszczęśliwych wypadków i zachorowań podczas imprez turystycznych*, w: *Turystyka kwalifikowana. Turystyka aktywna*. Wydawnictwo ALMAMER, Warszawa 2009.

¹⁰ Tertelis Z.: *Szkola turystyki górskiej*, Wydawnictwo Skibicki, Pelplin 2004.

¹¹ Gracz J., Sankowski T., *op.cit.* s. 257.

¹² Makarowski R.: *Ryzyko i stres w lotnictwie sportowym*. Wydawnictwo „DIFIN”, Warszawa 2010, s. 13-14.

¹³ Szymczak M., red.: *Słownik języka polskiego*, PWN, t. III, Warszawa 1981, s. 155.

¹⁴ Kurcz I., Skarżyńska K., red. nauk.: *Słownik psychologii*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2000, s. 647.

stanu niepożądanego. W psychologii ryzyko traktuje się jako doświadczane pod wpływem wrażeń powstających w następstwie dopływających i doświadczanych bodźców informujących o zagrożeniach i cechach sytuacji, w jakich zagrożenia występują. Spostrzegane ryzyko to jednolity, spójny i subiektywny obraz siebie lub innych osób w relacji do zagrożenia. Obraz ten wpływa na preferencje i dokonywane wybory w sytuacjach decyzyjnych.¹⁵

W literaturze psychologicznej wyróżnia się trzy rodzaje definicji pojęcia „ryzyko”. Ryzyko rozumiane jest jako niepewność wyniku własnego działania w obecności czynników losowych lub własnych ograniczeń poznawczych. Człowiek działa wtedy w warunkach nieznanych i niewyraźnych. Ryzyko jest utożsamiane z wynikiem świadomie podjętej decyzji o potencjalnej stracie lub szkodzie przy poznawczym bilansowaniu korzyści lub strat własnego działania. Według kolejnej definicji ryzyko to podejmowane przez człowieka działanie o nieznanym, niepewnym, problematycznym wyniku, z narażeniem się na niebezpieczeństwo, szkodę lub stratę.¹⁶

W kontekście turystyczno-rekreacyjnej aktywności człowieka zasadne wydaje się być rozpatrywanie ryzyka jako działania człowieka o nieznanym, niepewnym, problematycznym wyniku, z narażeniem na niebezpieczeństwo, szkodę lub stratę.

Jedną z podstawowych klasyfikacji ryzyka zakłada, że występuje ryzyko subiektywne i obiektywne. Ryzyko subiektywne wiąże się z percepcją sytuacji przez jednostkę i uzależnione jest od sposobu postrzegania zagrożenia oraz oceny możliwych jego skutków, związane jest z percepcją ryzyka, czyli procesem tworzenia się w umyśle człowieka subiektywnego obrazu sytuacji ryzykownej. Ryzyko obiektywne jest możliwe do wyznaczenia na podstawie analiz statystycznych.^{17, 18}

Współcześnie istnieją trzy stanowiska wyjaśniające zachowania ryzykowne:

1. Ryzykowanie pełni funkcję adaptacyjną.
2. Ryzykowanie sprawia przyjemność.
3. Ryzykowanie jest zachowaniem autodestrukcyjnym.

¹⁵ Studenski R.: *Ryzyko i ryzykowanie*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2004.

¹⁶ Makarowski R.: *Ryzyko i stres w lotnictwie sportowym*, Wydawnictwo „DIFIN”, Warszawa 2010.

¹⁷ Makarowski R.: *Granice ryzyka. Paradygmat psychologiczny*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2008, s. 41.

¹⁸ Makarowski R., *op.cit.*, s. 15.

Osoby podejmujące ryzyko adaptacyjne nie chcą ponieść jakiegokolwiek straty, a motywacją staje się potencjalny zysk. Typowe dla tego typu stanowiska jest ryzyko ekonomiczne. Ryzykowanie jako zachowanie destrukcyjne dotyczy takich obszarów jak: ryzyko samobójstw, używanie substancji psychoaktywnych lub ryzykowne zachowania seksualne oraz ryzyko konfliktu z prawem. Ryzykowanie jako przyjemność wyjaśniają m.in. koncepcja ryzyka stymulacyjnego i instrumentalnego Tomasza Zaleśkiewicza oraz teoria poszukiwania wrażeń Marvinina Zuckermanna.¹⁹

Zuckermann sformułował teorię, która mówi o dążeniu niektórych ludzi do przeżywania różnorodnych i intensywnych doświadczeń poprzez podejmowanie ryzyka fizycznego, społecznego, prawnego i finansowego. Na cechę, zwaną poszukiwaniem doznań, składają się potrzeba nowych, złożonych wrażeń i doświadczeń oraz gotowość do podejmowania ryzyka, które dostarcza tego typu wrażeń. Człowiek jest skłonny podejmować ryzyko, kiedy stan przyjemnej stymulacji wywoływany danym działaniem przewyższa stan lęku.²⁰

Teoria ryzyka stymulacyjnego i instrumentalnego Zaleśkiewicza jest koncepcją, która rozróżnia ryzyko oraz sposób jego oceny w zależności od motywów podejmowania. Kiedy działanie nastawione jest na doznawanie przyjemności (np. sporty ekstremalne), mamy do czynienia z ryzykiem stymulacyjnym. Istotne jest samo uczestnictwo w sytuacji ryzykownej, bez względu na możliwe straty i potencjalne zyski. Natomiast ryzyko instrumentalne to takie, którego motywem podjęcia jest osiągnięcie jakiegoś ważnego celu. Poprzedzone jest kalkulacją pozytywnych rezultatów i ewentualnych strat.²¹ Mechanizmy percepcji różnego rodzaju ryzyka są niejednakowe. Oceniając ryzyko instrumentalne, ludzie posługują się ilościowym wymiarem prawdopodobieństwa straty, a oceniając ryzyko stymulujące – wykorzystują jakościowe kryterium odczuwania lęku.²²

Zarówno ocena wielkości ryzyka, jak i wybór jego akceptowanego poziomu są złożonymi procesami, na które znaczący wpływ mają czynniki środowiskowe i osobowościowe. Niepewność wyników, utożsamiana często z pojęciem ryzyka, stanowi nieodłączny element myślenia i działania człowieka. Źródła niepewności mogą mieć charakter wewnętrzny i zewnętrzny. Zdarzenia, nad którymi człowiek nie ma pełnej kontroli, nie zna

¹⁹ Makarowski R., *op.cit.*, s. 17-20.

²⁰ Makarowski R., *op.cit.*, s. 95.

²¹ Makarowski R., *op.cit.*, s. 35.

²² Zaleśkiewicz T.: *Przyjemność czy konieczność. Psychologia spostrzegania i podejmowania ryzyka*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.

ich uwarunkowań, które są nieprzewidywalne to, np. zjawiska przyrodnicze, ekonomiczne lub technologiczne. Do czynników podmiotowych należą: brak dostatecznej wiedzy o wyżej wspomnianych zjawiskach, ograniczone możliwości poznawcze człowieka związane z odbiorem i przetwarzaniem dużej ilości informacji, tendencyjność w formułowaniu ocen i sądów. Wyznacznikiem ryzyka, poza niepewnością osiągnięcia celu, są istniejące w środowisku wartości negatywne (straty lub przegrane). Percepcją ryzyka nazywany jest proces tworzenia się w umyśle człowieka subiektywnego obrazu sytuacji ryzykownej, poprzedzający akceptację ryzyka, które przede wszystkim dotyczy procesu wartościowania i dokonywania wyborów.²³

Postrzeganie ryzyka jest tak różnorodnie uwarunkowane, jak różne mogą być jego wyznaczniki. Do ilościowych wymiarów percepcji należy prawdopodobieństwo straty, wielkość straty, oczekiwana strata, wariancja oraz liniowa funkcja wartości oczekiwanej i wariancji. Ryzyko postrzegane jest jako wyższe, kiedy wielkość straty oraz prawdopodobieństwo jej wystąpienia jest wyższe. Oczekiwana strata to suma wszystkich negatywnych wyników ważonych poprzez prawdopodobieństwo ich zaistnienia. Powyższe wymiary ilustrują matematyczne podejście do kalkulowania ryzyka, które wyznacza normę racjonalnego dokonywania wyborów. Natomiast ludzie prawdopodobnie nie posługują się takimi sformalizowanymi wymiarami, ponieważ postrzegają ryzyko z perspektywy uwarunkowanej procesami emocjonalnymi i fizjologicznymi.²⁴

Percepcję ryzyka, jako wypadkową determinant poznawczych, emocjonalnych i osobowościowych, odzwierciedla model Trimpopa, w którym zachodzi zależność między czynnikami indywidualnymi a czynnikami sytuacyjnymi. Spośród czynników sytuacyjnych istotny jest rodzaj działalności. Na percepcję ryzyka składają się: percepcja symptomów emocjonalnych, percepcja symptomów fizjologicznych i ocena poznawcza ryzyka. Komponenty oceny poznawczej to: wykształcenie, posiadane umiejętności, pamięć niedawnych doświadczeń, umiejętność wyciągania doświadczeń z doświadczeń innych.^{25, 26}

Według Slovic (2001) istnieją trzy czynniki obejmujące jakościowe wymiary percepcji ryzyka, które określa jako „ryzyko budzące lęk”, „nieznane ryzyko”, „poziom narażenia na ryzyko”. Pierwszy jest związany

²³ Goszczyńska M.: *Człowiek wobec zagrożeń. Uwarunkowania oceny i akceptacji ryzyka*, Wydawnictwo „ŻAK”, Warszawa 1997.

²⁴ Zaleśkiewicz T., *op.cit.*

²⁵ Zaleśkiewicz T., *op.cit.*, s. 146.

²⁶ Makarowski R., *op.cit.*, s. 31-32.

z takimi cechami jak: powaga konsekwencji, wzbudzany lęk, katastroficznosc, dobrowolność i kontrolowalność. Ten czynnik jest najsilniej skorelowany z bezpośrednimi ocenami ryzykowności różnych działań. Czynnik „nieznane ryzyko” odnosi się do takich wymiarów jak: nowość ryzyka, wiedza o nim, odległość konsekwencji w czasie. Istota tego czynnika polega na tym, że człowiek uświadamia sobie istnienie ryzyka, ale nie potrafi go dokładnie zdefiniować z powodu niejasności lub niedostępności informacji o nim. Czynnik związany jest z liczbą osób potencjalnie narażonych na dany rodzaj zagrożenia. Ryzyko oceniane jest jako większe, gdy więcej osób jednocześnie może doświadczyć jego negatywnych skutków. Struktura czynnikowa jest uniwersalna, co oznacza, że czynniki wpływające na ocenę ryzyka są takie same bez względu to, kto dokonuje oceny i na rodzaj ocenianej aktywności.²⁷

Cecha osobowości, która wpływa na decyzję człowieka w sytuacji ryzykownej, nazywana jest skłonnością do ryzyka. W zależności od jej nasilenia można obserwować u ludzi zachowania asekurancie lub ryzykowne. Dla ryzykantów ryzyko posiada wartość pozytywną, więc preferują działania o wysokim poziomie zagrożenia. Asekuranci w każdej sytuacji unikają działań ryzykownych (Goszczyńska 1983).

Wyróżnić można tendencję do poszukiwania lub podejmowania ryzyka, określaną jako skłonność do ryzyka, oraz tendencję do unikania ryzykownych sytuacji i zachowań, nazywaną awersją do ryzyka. W psychologii jednolite stanowisko w sprawie zgeneralizowanej tendencji do podejmowania ryzyka nie zostało sformułowane. Istnieją trzy poglądy na istnienie skłonności do zachowań ryzykownych. Jeden z nich głosi, iż zachowania ryzykowne są uwarunkowane cechami sytuacji. Pozostałe rozpatrują skłonność do zachowań ryzykownych jako stałą cechę osobowości lub jako cechę o stabilizującym się poziomie, kiedy to początkowa tendencja do ryzykowania stabilizuje się wraz z nabywaniem doświadczeń. W niniejszej pracy przyjęto założenie, że skłonność do zachowań ryzykownych jest względnie trwałą właściwością zachowania, a jej obserwowany i charakterystyczny dla jednostki poziom pozostaje w związku z tendencją do zachowań ryzykownych.^{28, 29}

²⁷ Zaleśkiewicz T., *op.cit.*, s. 117.

²⁸ Studenski R.: *Ryzyko i ryzykowanie*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2004.

²⁹ Makarowski R.: *Ryzyko i stres w lotnictwie sportowym*, Wydawnictwo „DIFIN”, Warszawa 2010.

Podsumowanie

Psychologia dostarcza szerokiej wiedzy dotyczącej różnorodnych uwarunkowań ryzyka. Warto badać uwarunkowania zachowań ryzykownych oraz ocenę ryzyka w kontekście działalności turystycznej człowieka, ponieważ to czynniki zależne od człowieka generują poziom bezpieczeństwa. Zachowania ryzykowne są nieodłącznie związane z działalnością turystyczno-rekreacyjną w plenerze. Występują one celowo i są realizacją potrzeby stymulacji i doświadczania silnych wrażeń. Zatem uprawianie aktywności plenerowych można uznać za sytuację ryzyka stymulacyjnego, w których nie wykorzystuje się ilościowych wymiarów percepcji ryzyka. Przedstawione w niniejszej pracy zagadnienia są jedynie wprowadzeniem do dalszych badań w zakresie uwarunkowań podejmowania zachowań ryzykownych jako czynnika zagrożeń w turystyce i rekreacji. Zatem istnieje konieczność prowadzenia dalszych badań szeroko pojętego wpływu zagrożeń wewnętrznych na bezpieczeństwo w turystyce i rekreacji, a szczególności w zakresie następujących zagadnień:

- skłonności do zachowań ryzykownych osób uprawiających różne formy aktywności (szczególnie ekstremalne);
- ocena ryzyka przez uczestników różnych form rekreacji a komponenty oceny poznawczej;
- skłonności do zachowań ryzykownych osób uprawiających różne formy aktywności a uczestnictwo wypadkach.

Bibliografia

1. Ambroży D., Ambroży T.: *Aktywność fizyczna człowieka jako realizacja potrzeby bezpieczeństwa*, w: *Zarządzanie bezpieczeństwem*, Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Kraków, 11-13 maja 2000, red. Tyrała P., Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu, Kraków 2000.
2. Chojnacki K.: *Potrzeba kompleksowego ujęcia problemu bezpiecznego narciarstwa*, w: *Sporty zimowe: strategia rozwoju, badania naukowe*, red. Krasicki Sz., AWF im. B. Czecha w Krakowie, Kraków 2005.
3. Cynarski J. W.: *Niebezpieczeństwo jako bariera lub atrakcja turystyczna*, w: *Drogi i bezdroża sportu i turystyki*, red. Dziubiński Z., AWF im. J. Piłsudskiego w Warszawie, Salezjańska Organizacja RP, Warszawa 2007.
4. Goszczyńska M.: *Człowiek wobec zagrożeń. Uwarunkowania oceny i akceptacji ryzyka*, Wydawnictwo „ŻAK”, Warszawa 1997.
5. Gracz J., Bronikowski M., Walczak M.: *Rekreacja – kreacja – ekscytacja, czyli w poszukiwaniu psychospołecznego sensu aktywności rekreacyjnej*, w: *Kultura Fizyczna* nr 3-4, Warszawa 2004, s. 16-19.

6. Gracz J., Sankowski T.: *Psychologia w turystyce i rekreacji*, AWF im. E. Piaseckiego, Poznań 2001.
7. Kurcz I., Skarżyńska K., red. nauk.: *Słownik psychologii*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2000.
8. Makarowski R.: *Granice ryzyka. Paradygmat psychologiczny*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2008.
9. Makarowski R.: *Ryzyko i stres w lotnictwie sportowym*, Wydawnictwo „DIFIN”, Warszawa 2010.
10. Merski J., Warecka J.: *Główne przyczyny nieszczęśliwych wypadków i zachorowań podczas imprez turystycznych*, w: *Turystyka kwalifikowana. Turystyka aktywna*, Wydawnictwo ALMAMER, Warszawa 2009.
11. Mynarski W., Veltze P.: *Ekstremalne formy aktywności ruchowej – aspekty terminologiczne, motywy podejmowania i klasyfikacje*, w: *Teoretyczne i empiryczne zagadnienia rekreacji i turystyki*, red. Mynarski W.: AWF im. J. Kukuczki, Katowice 2008.
12. Studenski R.: *Ryzyko i ryzykowanie*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2004.
13. Szymczak M., red.: *Słownik języka polskiego*, PWN, t. III, Warszawa 1981.
14. Tertelis Z.: *Szkola turystyki górskiej*, Wydawnictwo Skibicki, Pelplin 2004.
15. Zaleśkiewicz T.: *Przyjemność czy konieczność. Psychologia spostrzegania i podejmowania ryzyka*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.
16. Zdebski J., Kozicka M.: *Psychospołeczne uwarunkowania kierunków rozwoju turystyki aktywnej*, w: *Drogi i bezdroża sportu i turystyki*, red. Dziubiński Z., AWF im. J. Piłsudskiego w Warszawie, Salezjańska Organizacja Sportowa RP, Warszawa 2007, s. 250.

PaedDr. ICLic. Mgr. Michal Podzimek, Th.D.
Technická univerzita v Liberci, Česká republika

TEORIE LIBERÁLNÍ DEMOKRACIE V DÍLE CURTISE W. REESE

Teoria liberalnej demokracji w dziele Curta W. Reese'a

The theory of liberal democracy in the work of Curt W. Reese

Streszczenie

Teoria demokracji liberalnej przechodzi głęboki kryzys, który domaga się rzetelnej analizy tła historycznego sięgającego prac C. W. Reese'a – amerykańskiego teoretyka żyjącego w pierwszej połowie XX wieku. Niniejsza rozprawa rozwija krytyczną perspektywę Reese'a, omawiając podstawowe, powszechne w jego czasach postulaty demokracji liberalnej, które również dzisiaj mają ogromne znaczenie. Najbardziej przekonujący argument krytyki Reese'a dotyczy wiary demokratów liberalnych. C. W. Reese traktuje idee liberalizmu jako punkt na niekończącej się linii ideałów społeczeństwa i myślenia życzeniowego, które reprezentują jedynie wybraną część ludzkości.

Słowa kluczowe: humanizm, demokracja liberalna, idealizm, republika, wspólnota ludzka

Abstract

Theory of liberal democracy undergoes a deep crisis that call for profound analysis of historic background dating back to American theorist C. W. Reese who lived the first half of 20th century. Essay develops his critical perspective dealing with fundamental postulates of liberal democracy common to his time that is of utmost importance today as well. The most compelling argument of his criticism concerns the faith of liberal democrats. C. W. Reese takes the ideas of liberalism to be one point of unending line of community-ideals and wishful thinking that represents but selected part of humanity.

Keywords: humanism, liberal democracy, idealism, republic, Commonwealth of man

Zrození liberální demokracie

Počátky moderního pojetí demokracie, dnešní liberální demokracie, lze nepochybně vystopovat již v ideálech osvícenského humanismu, přes teoretické proklamace Voltaira i praktický jakobínský teror Velké francouzské revoluce. Hesla vybízející k „*volnosti – rovnosti – bratrství*“ zaznívaly pak po celé 19. století, které bylo věkem velkých technických úspěchů, ale i revolučních nálad. Reakcí na tento optimismus liberálně orientovaných osvícenců se pak realizovaly opoziční, monarchické postoje rakousko-uherské a pruské provenience. Výsledkem střetu těchto protichůdných sil pak byl pokus politických velikanů o hegemonii v evropském prostoru. Výsledek

tohoto pak byla vleklá a krutá I. světová válka, která však i přes všechny své nevidané hrůzy měla pro demokracii zásadně pozitivní výsledek. Na troskách pokořených a vyčerpaných monarchiánských mocností se poprvé v dějinách otevřel prostor pro svobodnou realizaci demokratických a liberálních myšlenek. Se vznikem demokratických republik po roce 1918 pakl nastala doba nevidaného demokratického optimismu a nadšení. Netrvalo však dlouho, v Rusku jen pouhých několik měsíců, a tyto mladé demokratické síly začala opět pohlcovat tyranie totalitních společenských systémů. Na troskách romanovského carského Ruska se prakticky ihned po jeho svržení ujala vlády marxisticko-leninská ideologie ruského bolševismu. V pokořeném Německu pak o něco později a z jiných důvodů zvítězil národní socialismus, rasově ideologizovaný nacismus. Itálie se poddala fašistické vládě Musoliniho a v okolní Evropě i západním zámorí, zavládnou alespoň nakrátko ještě před anexí Třetí říše různé deriváty výše uvedených protidemokratických politik (Španělsko, Mexiko apod.). Demokratický optimismus rychle vyprchal. Ve středovýchodní Evropě pak trvá dalších padesát let, nežli se totalitní politické systémy zcela zhroutí. Postupně však ožívá víra v liberální demokracii, která je prezentována jakožto nejlépe osvědčený sociální systém. Heslo „Demokracie“ se tedy stává jakýmsi zastřešujícím termínem společenského ideálu, na který se pak odvolávají rozličná společenství, státy i nadnárodní celky (Evropská Unie, OSN apod.). Pod tímto heslem se pak okolo roku 1985 – 1990 hroutí i ekonomicky oslabené a ideologicky vyprázdněné poslední zbytky bolševického dominia ve Východní Evropě.

Avšak o principech a filosofických postulátech, na kterých stojí liberální demokracie, se příliš mimo nehovoří ani nepíše. Je liberální demokracie, opravdu nosným společenským systémem? Teorie demokracie se jakoby pouze nějak předpokládá s odkazem, že přeci samotný pojem demokracie již v sobě nese kladný humanistický náboj, dobro, všelidské přátelství, mír a bezpečí. Přes tuto jakousi samozřejmost „demokracie = dobro“ však demokracie stále zůstává otázkou a proto se její teoretici i odpůrci pokusili kořeny demokracie popsát. Tento text nabízí zamyslet se nad smyslem demokracie skrze jedno méně známé dílo, totiž knihu *Humanism* od amerického autora **Curtise Willifforma Reese** (1887-1961). Autor příspěvku se totiž domnívá, že nejen dobou vzniku (dvacátá léta 20. století), ale i srozumitelným slohem, patří tato krátká práce mezi zajímavé, byť málo známé dílo.

Curtis Williford Reese

Curtis Williford Reese se narodil 3. 9. 1887 na farmě v Madison County ve státě Severní Karolína. Členové jeho rodiny byli velmi oddanými baptisty a mnozí z nich byli i ve vysokých církevních a společenských funkcích. Sám Curtis prožil své mládí jako horlivý baptistický kazatel a své vzdělání získal víceméně na evangelikálních církevních školách. Později již jako vysokoškolsky vzdělaný baptistický kazatel prošel hlubokou krizí svého do té doby přísného evangelikálního monoteismu a stal se k církevním pojetí Boha jakožto od světa oddělené nehmotné substance velmi kritickým. Okolo roku 1910 vystoupil z baptistické církve. Po dokončení doktorátu filosofie (Ph.D.) se stal propagátorem nového náboženského hnutí Unitářství, které horlivě propagoval. O roku 1930 až do roku 1959 byl řádným profesorem a děkanem na Abraham Lincoln Centre v Chicagu. Během své akademické kariéry publikoval v různých liberálně zaměřených časopisech a psal své samostatné eseje, které se pak staly kapitolami jeho tří knih. V roce 1926 vydal svou první knihu „*Humanismus*“, která je předmětem tohoto příspěvku. V roce 1931 pak následovala kniha *Humanistické náboženství* a v roce 1945 pak poslední větší dílo *Humanistické názory (The Meaning of humanism)*. Jeho knihy se zabývají především problémem vztahu humanismu, liberální demokracie a náboženství. Obsahem je lze přiřadit k dílům filosofickým, protože se snaží o teoretické osvětlení principů lidské svobody a lidského jednání.

Když Reese sestavoval v Chicagu v roce 1926 svoji knihu *Humanism*, byla liberální demokracie v USA i v Západní Evropě mladým a dynamickým společenským systémem. Proto bylo jeho dílo publikované také v různých překladech, včetně českého. Nákladem České grafické unie v Praze vyšla kniha v překladu Ferdinanda Pelikána již v roce 1929. Pro dokreslení této optimistické demokratické nálady jistě svědčí i fakt, že toto české vydání vyšlo s podporou Ministerstva školství a národní osvěty. Důležitou okolností, kterou je třeba nepřehlédnout je, že kniha spatřila světlo světa ještě v období před začátkem velké hospodářské krize, která jako první onen prodemokratický optimismus poprvé poněkud ochladila nejdříve v USA a posléze v celém západním světě.

Liberální demokracie ve vztahu k moderně

Humanismus, ze kterého vyrůstá moderní liberální demokracie, se snaží postavit společnost na vůli svobodného lidského subjektu. Důsledkem toho pak je, že západní myšlení a filosofie se stává čím dál tím více

individualistickým. Filosofie subjektu, vládnoucí myšlení celého 20. století, se pak pro mnohé stává základní podmínkou pro moderní demokracii, ve které je základním postulátem koexistence plurality názorů svobodných subjektů. Takto pojímaná životní filosofie „*ukazuje neužitečnost hledání všeobecně platného světového názoru*“ (Reese 1926, s. 7). Pro moderní liberální demokracii tedy neexistuje jedna jediná a objektivní, nýbrž mnohé a subjektivní životní filosofie, konkrétně tolik, kolik je lidských individuí - subjektů.

Zde tedy docházíme k prvnímu důležitému bodu. Liberální demokracie není zdaleka plodem moderní racionalistické – osvícenecké filosofie, ba právě naopak. Osvícenský ideál (krystalizovaný především v Kantových „kritikách“) směřoval vždy k nějakému obecnému všelidskému ideálu, a proto také vyvrcholil a vyčerpal se v různých i hrůzných pokusech tyto ideály realizovat „*ve jménu...*“ nějakého ideálu. Takto byl „*ve jménu rovnosti všech občanů*“ realizován francouzský osvícenecký pokus Francouzské revoluce a následné napoleonské éry. Ve jménu „*pozemského ráje marxistů*“ pak leninský bolševismus uskutečňoval svůj teror až hluboko do 20. století i daleko za hranicemi samotného Ruska. Ve jménu „*čisté rasy*“, která ovládne svět a učiní ho prosperujícím a šťastným, pak německý nacismus uskutečnil krátkou a zcela hrůznou mašinerii smrti II. světové války. Avšak pojetí moderní liberální demokracie, které tuto univerzalitu z ideálu zcela a záměrně vyškrtává, je třeba chápat jako naopak libertinské svobodomyšlnosti v pluralitním konceptu. Toto pojetí liberální demokracie tedy chápe „*vládu lidu*“ jako vládu zcela imanentních sil, které nesmí být zotročeny žádnými bohy vyšších ideálů, kromě ideálu obecně lidského blaha. „*Humanismus neuznává vnějších a životnímu pochodu cizích abstrakcí... Zvýšení života je jeho jediné etické kritérium. My musíme být loajální ke svým idejím dobra a zla, ke svým ideám hodnot, nikoliv abychom je měřili podle konečné standardy, nýbrž abychom podporovali lidské blaho.*“ (Reese 1926, s. 34). Tito liberální demokraté tedy mohou být nazýváni jakožto „moderní demokraté“, ale zcela jistě by bylo přesnější hovořit o nich jako o jakýchsi „postmoderních demokratech“. Tyto (post)moderní demokracie je tedy třeba přísně odlišit od „demokratií idealistů - humanistů“, kteří chtěli vytvořit vládu lidu ve smyslu osvícenských ideálů rovnosti všech lidí před Ideálem na základě *objektivní univerzality lidství*.¹

¹ Zde tedy dochází k zásadnímu posunu oproti klasickému osvíceneckému ideálu humanity: Osvícenský ideál – např. ideál Kantův, Hegelův, Schellingův či Marxův, počítal s jistou absolutní univerzalitou bytí (absolutní duch dějin, či společný sociální řád vrcholící v budoucím komunismu). Humanistický ideál těchto myšlenkových konceptů moderny se opíral o víru v jakési objektivně platné ideály či cíl lidstva, v zásadě

Události světa jakožto evoluční fenomén

Moderní demokrat tedy podle C. W. Reese a dalších teoretiků liberální demokracie musí být současně *egocentrický* tím, že se vědomě dívá na život očima pouze vlastního životního příběhu, Reese hovoří o dívání se „*vlastními okny*“ (Reese 1926, s. 7). Ale zároveň se považuje za dostatečně skromného a pokorného, protože nehodlá vkládat své individuální představy do společnosti jakožto celku. Proto by mělo být celé myšlenkové spektrum liberálního demokrata vždy na úrovni pokorného osobního názoru, který je nabízen druhému jako jedna z možných alternativ cesty k obecnému blahu. I osobní příběh každého člověka (vždy originálního aktéra života) se dále vyvíjí a mění, nelze tedy hovořit o humanitě a demokracii jako o něčem předem definovatelném, hotovém. Životní příběh člověka a celé lidské společnosti je vždy přísně evolučním dějem. Jakýmsi důsledkem těchto individualistických postojů člověka je mnohonásobnost a vývojová (evoluční) povaha samotného života: „*Životní pochody nejsou mechanické, nýbrž organické*“ (Reese 1926, s. 8). Život je v této myšlenkové konstrukci pokládán za komplex osobních i nahodilých pochodů, které se různě a náhodně pronikají, a proto nelze o žádném z nich říci, že je kvalitativně lepší než druhý. Proto „mé já“ nemůže být vyzdvihováno a považováno za cennější než něco, co jde mimo mne. Moderní liberální demokrat chápe plynulý vývoj jakožto nutný fakt – danost, kterou pozoruje a počítá s ní. Proto odmítá „*zažívat universum*“ nebo „*klást konec při počátku*“ (Reese 1926, s. 7). Takto všechny jevy, které se dějí v mezilidských vztazích, jsou vždy nové. Nelze tedy následovat minulé ideály a podle nich formovat současné „tady a teď“. Jinak řečeno, za věcmi a ději se neskrývá žádná podstata (esence) ve smyslu předem dané přirozenosti, ale jejich určení je dáno pouze místem a časem, ve kterém se události dějí. A právě proto, nesvázan povinnostmi k minulosti, může člověk se svým životem nakládat zcela svobodně a nezatížen uplynulými událostmi, může jednat zcela autonomně.

Příčina vývoje lidstva podle moderního demokrata tedy nespočívá v tom, že by byl nějak „posunován“ *zdola* (např. vůlí proletářské masy, která touží po navrácení plodů výroby – představa Marxova) nebo *shora* (např. božským zákonem – představa světa, řízeného božským zákonem stvořitele). Dění světa a společnosti je totiž zcela imanentní a autonomní, protože spočívá

platný pro celé lidstvo – celou humanitu. Někteří myslitelé moderny na tomto ideálu univerzality lidství postavili i vizi samotné demokracii, kterou je třeba jakožto obecně správný humanistický ideál aplikovat, pokud to bude jen trochu možné, do všech koutů světa, napříč všemi kulturami.

pouze a jenom ve vůli samotných aktérů, ve vlastním vnitřním a tvůrčím impulsu každé individuality. Jedná se tedy skutečně nikoliv o pouze mechanický pohyb nějakých předem definovaných částic atomárního světa (mechanistický materialismus), ale o organický vývoj života (materiální monismus), tak jak ho pozorujeme v celé okolní přírodě. Život tedy není nějakým strojem, kde uvnitř stroje pracují již hotové částice, které mají příčinu svého pohybu v předchozích pohybech. Pro demokrata je životní pohyb schopný vlastního vývoje a regulace „zevnitř“. Proto prochází vývoj individua někdy i zásadními vnitřními změnami, které se řídí nikoliv daností z minulosti, ale pouze ideály a idejemi budoucnosti.

Pět principů liberální demokracie

Nyní se tedy dostáváme k samotnému středu teoretického uchopení liberální demokracie, jak ji v pěti bodech C. W. Reese formuluje v první části své knihy. Podle něho liberální demokrat (v jeho knize často zaměněn s termínem „humanista“) nemůže řešit nějaké obecné otázky. Vždyť obecné, včetně nějak obecně definované „res publica“, neexistuje. Liberální demokrat se snaží pouze pokorně nalézt odpověď na otázku, jak konkrétně udělat život lepším, plnějším, šťastnějším, blaženějším. Metodu, kterou individuálně směřuje k tomuto eudaimonistickému cíli, jakoby přebírá z klasických utilitaristických teorií, a proto poměřuje život zásadně vědecky a *kvantitativně*, podle účinku, tedy nakolik jeho činnost přispívá k lidskému blahobytu (k blahobytu pro co největší počet individuí). Základní jednotkou dobra, kterým lze poměřovat směřování demokratického cíle, je tedy a pouze *lidské blaho* (blaho každého jednotlivého individua). Dosažení této životní úrovně blaha se pak děje kontrolou životních pochodů, která je zjišťována výzkumnou činností.

Aby však liberální demokrat mohl dosáhnout efektivitu své činnosti, musí dodržet pět základních podmínek, jakýchsi principů. Heslovitě je vyjádřil C. W. Reese takto:

1. Autorita jistoty (evidence - evidentnost)
2. Nadřazenost intelektu
3. Nedotknutelnost svobody
4. Vůdcovství schopného
5. Směřování k tzv. Republice lidství (Commonwealth of man)

Toto jsou principy (Reese 1926, s. 8), které drží celou liberální demokracii pohromadě a kdykoliv je jeden z nich zpochybněn, demokracie ztrácí svojí sílu. Proto každý uvědomělý demokrat musí tyto postuláty chránit, je rozvíjet a je uskutečňovat. Protože však základním postulátem je také třetí

bod – nedotknutelnost svobody, je pro liberálního demokrata nemožné trestat ty, kteří v rámci využívání své individuální svobody tyto postuláty zpochybňují a podle nich se neřídí. Tato slabina pak způsobuje, že liberální demokracie musí čas od času „vyklidit prostor“ mnohem dravějším systémům, stavějícím na a priority definovaných ideách, které autoritativně vnutí i navzdory individuálním svobodám.

Autorita evidence

Člověk potřebuje ke svému jednání vždy nějakou autoritu. Proto se vztahuje buď k vnějším autoritám jako jsou bohové, proroctví jiného, osud, nebo k vnitřním autoritám jako je svědomí, smysl pro povinnost, či čistý rozum (Kant) apod. Vedle tohoto však podle liberálního demokrata existuje ještě jedna autorita, která vychází z věcí a dějů samotných a tou je *evidence*. Tato evidence je definovaná jakožto „*fakt o věci*“, který je uchopitelný vědecky lidským rozumem (viz dále nadřazenost intelektu). Liberální demokrat poukazuje na to, že v praktickém životě je tato autorita evidence přijímaná u všech lidí, a v metodě přírodních věd je dokonce jedinou autoritou (hypotéza je brána jakožto evidentní fakt, dokud není vyvrácena jiným faktem, který dává vzniknout nové hypotéze). Proto se moderní demokrat neptá po otázce smyslu jednání a života otázkou hypotetickou „*Mohlo by to tak být?*“, ale kategoricky vyslovuje otázku „*Jak to je?*“ nebo „*Je tomu tak, jak se mi skutečnost jeví?*“. Anglický biolog, zastánce Darwinova evolucionismu Thomas Henry Huxley (1825 - 1895), k tomuto tématu vyslovil slavnou větu „*Nejtěžším hříchem proti lidskému duchu je věřit ve věci bez evidence.*“ (Desmond, Huxley, s. 156), kterou C. W. Reese neopomene ve svém díle uvést. Tento kategorický požadavek však vyžaduje, aby se moderní demokrat vypořádal s otázkou vnějších autorit, ke kterým však evidentně většina lidí tíhne. Především nemůže do svých liberálních demokratických postojů přijmout jakoukoliv náboženskou či metafyzickou víru, která se opírá o vyšší autoritu: „*Do filosofie zavedená absolutní měřítka jsou zkoumána. Platonovy ideje a Aristotelovy formy spolu se všemi předpoklady a samozřejmými pravdami jsou podrobovány pečlivé analýze. Experimentální zkušenost je humanistickým zkušebním kamenem pravdy... Náboženství musí počítat s touto změněnou cestou myšlení.*“ (Reese 1926, s. 18-19). Pro důsledného moderního liberálního demokrata musí být tedy náboženská víra něčím, co je založené „*na nekritické touze, extatické zkušenosti a falešné logice*“ (Reese 1926, s. 9).

Podle něho jsou totiž všechna vyznání víry autoritářská, protože vždy jim záleží na:

*A: nějakém prohlášení o věcech neznámých nebo dokonce nepoznatelných,
B: chování člověka z hlediska toho, co prohlásil v bodě A.*

Liberální demokrat, pokud je důsledný, musí podle tohoto principu „evidence za každou cenu“ prohlásit, že lidstvo nemá exaktní důkaz o existenci nějaké nejvyšší autority, a proto s žádnou neevidentní mocí nesmí počítat. Víru a vyznávání víry v neevidentní síly sice na jedné straně nezavrhuje, protože toto věření patří k nedotknutelné svobodě každého člověka, ale kategoricky víru v transcendentní autority přesouvá do oblasti soukromé a osobní. C. W. Reese ve své modelové vizi humanismu doslova hovoří: „*Proto chování-vyznání, založené na takových prohlášeních (viz výše A a B), jest slaměným domem zbudovaným na navátém písku. Jen zdravé instinkty zachránili člověka před krajním skandálem svěřit své tělo tak jako duši takovému nejistému bydlišti.*“ (Reese 1926, s. 9). Liberální demokrat tedy požaduje jakožto materiál pro své rozumové rozvažování o blahu člověka, pouze evidenci z první ruky, a tím jsou pouze a jenom metody přírodovědy. Liberální demokrat také potřebuje být na vyšší moci nezávislý - svobodný, nemít žádná „vyšší moci zakázaná“ pole svého jednání, jinak by nemohl být pragmatikem. Jak říká C. W. Reese doslova: Pro moderního demokrata „*není žádných zakázaných polí, a kdyby jej evidence měla zabít, bude se jí držet v pevné víře, že je lépe mít fakt nežli fikci, pravdu raději než omyl, že neklidný boj za poznání je lepší než mír, který má rozum v poddanství. Vskutku přeje si mít málo co dělat s mírem, který přesahuje rozum; přeje si mír, který je pochopitelný a vskutku se chápe.*“ (Reese 1926, s. 10).

Nadřazenost intelektu

S otázkou evidence souvisí pochopitelně i otázka po arbitra (rozhodčího), který určí, co je či není evidentní. Jinak řečeno: Podle liberálního demokrata je *úlohou evidence odhalovat pravdu*, úlohou intelektu je pak kontrolovat to, co je opravdu evidentní, a jestli je chování v souhlasu s žádoucími možnostmi, které evidence odhaluje. Tím se každý stává rozhodčím v posuzování evidence a musí se rozloučit s jakoukoliv jinou konformitou nežli s konformitou s výsledky přírodních věd. Musí se stát skeptikem i k vlastnímu předsudku, k intuicím i k čistému rozumu. Takovýto intelektuál bere sice na vědomí svědectví o minulém dění, poučuje se třeba i s dějinných chyb, ale nechápe minulé události jako autoritu pro to, co má sám konat „tady a teď“ natož v budoucnosti. Studium historie, sociologie, etiky a jiných disciplín je zde redukováno na pouhé *konstatování minulých dějů*, se současným jednáním však nijak vnitřně nesouvisejících.

Moderní demokrat se tímto postulátem nadvlády vlastního intelektu zcela osvobozuje a stává se on sám jakýmsi *inženýrem lidství* (Reese 1926, s. 11). Jediné, co se od něj požaduje, je aby:

1. Shrnul všechna dotčená fakta (popsal je).
2. Uspořádal fakta tak, jak jsou mu prospěšná pro další jednání (utilitarismus).
3. Stanovil žádoucí cíl, podle toho co je prospěšné a možné (konvence).
4. Byl dostatečně schopný řídit všechny zvolené síly k dosažení svého cíle (získal si autoritu).

Je dobré neopomenout, že je zde zcela popřen racionalismus platonsko-aristotelské tradice ve smyslu hledání obecné pravdy a její postupné aplikace do života. Zde se termín pravda přizpůsobuje evidentnímu faktu, který slouží jakožto materiál pro další jednání, které je ovšem zcela nezávislé na jakékoliv vnější či vnitřní autoritě. C. W. Reese používá na doložení výše řečeného několik analogií: *„Předpokládejme, že máme studovat rasové problémy tak důsledně, jako to dělá architekt při plánu železné konstrukce; předpokládejme, že se máme dotknout problému výchovy v takové úplnosti, jako přehlíží bankovní dům prameny a potřeby svých zákazníků... a představme si, co by se dalo udělat pro lidskou spravedlnost a štěstí, kdyby se vláda ve světě dělala vědecky místo systému bojujících ctižádostí a vášní...Přítomný stav dává nám rozumný důvod ke žhavé naději, že už jednou budeme kontrolovat intelektem svůj sociální život na této planetě.“* (Reese 1926, s. 12). Takto si tedy představoval autor na prahu třicátých let 20. století vítězství lidského intelektu nad negativními projevy vůle a chtivosti. Paradoxem však je, že tento vpravdě „inženýrský přístup“ k lidskému blahu nezavršila ona liberální demokracie, ale naopak ji aplikoval totalitní systém. Tyto inženýrské ideje (například vyhlazení méněcenných ras, či odstranění kritiků komunismu) totiž také stanovil svobodný, inženýrsky pracující intelekt, který také nebral ohled na minulé děje, a pouze podle evidentních faktů je interpretoval po svém a pracoval pak tvrdě na uskutečnění svých idejí.

Nedotknutelnost svobody

I moderní liberální demokrat si uvědomuje, že termín svoboda může být zneužíván, především tehdy, když by byl považován za synonymum nevázanosti a libovůle. Stejně tak je liberální demokrat smířen s nezvratným faktem, že život lidského druhu je stejně jako celý život na planetě i ve vesmíru vždy něčím determinován, něčím omezen. I když tedy ani největší liberál nemůže přehlédnout svůj evidentní determinismus (ve fyzické

i psychické rovině svého já) deklaruje, že i přesto vždy člověku zůstává ještě velická oblast jednání a činností, kde je užívání svobody nejenom vhodné, ale i nutné.

Proto se svoboda – ve smyslu nezávislosti na determinaci – stává nedotknutelným cílem. Liberální demokrat hájí odstranění omezení svobody jedinců za každou cenu. Tím se pak ale často dostává i do paradoxních situací, jakých jsme dnes například svědky v otázce věznění islámských teroristů vyšetřovateli USA. Na jedné straně totiž tento liberální demokrat musí bránit práva občanů tím, že teroristu zajme, uvězní a aplikuje na něm ostré metody výslechů, aby se dozvěděl o dalších chytaných útocích a tak jim předešel. Na druhé straně by však měl tento demokrat stát před vraty této věznice a alespoň tiše podpořit ty, kteří skandují proti omezení svobody uvězněného, protože přeci i on má právo na to, svobodně šířit svoji tzv. „džahadu“ (horlivost pro práva Alláha – „džihád“).

Svoboda od omezení je pro liberálního demokrata základní podmínkou. Požaduje odstranění omezení nebo minimalizaci determinací tak, aby se člověk mohl vždy projevit a jednat svobodně, protože žádný člověk není plně rozvinutý, pokud není plně svobodný.

I v této kapitole ukazuje C. W. Reese několik příkladů z historie, kdy omezení vnější autority a větší svoboda většinou nikdy nepřineslo zhroucení společnosti, ale naopak zlepšení sociálního řádu: *„Patriarchové, baroni, králové a kněží byli všichni zbaveni své autority, aniž přitom nastaly předpovězeny katastrofy, a když nastaly, neměly dlouhého trvání...“* (Reese 1926, s. 12). Stejně tak pozitivně hodnotí zrušení otroctví, rozšíření volebního práva, prohlášení lidských práv, a hájí svobodu národů. Podle něho jde sklon sociálního vývoje ve směru stále větší svobody pro každého člověka a potažmo pro všechny národy.

Při pouhém a liberálními demokraty požadovaném evidentním pohledu na události 20. let minulého století lze vidět fakta, která dokazují, že sklon sociálního vývoje nešel ve směru stále větší svobody. Naopak! Například v Německu tuto „svobodu dávající demokratickou mentalitu“ demokraticky předali nacistům. Ani později, po zhroucení nacismu, neměla moderní demokracie sílu odvrátit vítězství bolševické nadvlády ve středovýchodní Evropě, protože i jí musela po svobodných volbách (v ČSR již v roce 1946) dát prostor pro svobodné rozvinutí.

Vůdcovství schopného

Dalším článkem z výše uvedených postulátů moderní demokracie je požadavek silné autority – tzv. „vůdcovství schopného“. Toto vůdcovství musí být samozřejmě (podle výše uvedených postulátů moderního demokrata) vždy svobodné, protože žádná vnější ani vnitřní moc, jak bylo již řečeno výše, nemůže vůli jednoho nadřazovat vůli druhého. Vůdcovství není jen duchem liberální demokracie, ale je to metodický požadavek. C. W. Reese dokonce tvrdí, že „*v demokracii je schopný vůdce složkou prvního řádu.*“ (Reese 1926, s. 13). Schopný vůdce tedy musí být člověkem na jedné straně dostatečně charismatickým a schopným nadchnout na svoji stranu sympatie co největšího počtu individuí, které se jeho vedení svobodně podřídí. Na druhé straně to však nesmí být lidé, pro které nadřazenost intelektu poslouží pouze k vlastním egoistickým cílům. Je třeba si na tomto místě položit logickou otázku: Není právě v tomto požadavku určitý zásadní vnitřní rozpor *contradictio in adiecto*? Proč by se totiž nemohla ona nadřazenost intelektu, projevit právě tím, že svobodný a na ničem nezávislý charismatický jedinec strhne veškerou moc pouze a jenom na sebe a stane se například diktátorem? Vždyť tím vlastně (podle demokratického principu nadřazenosti intelektu) pouze ukazuje svojí zdatnost vládnout a být silným vůdcem! Pokud pak tento diktátor svým diktátem ochrání společnost od horších diktatur nežli je ta jeho, jedná vlastně pro blaho ostatních (zvyšuje blaho) a měl by tedy být liberálními demokraty uznáván. Jako případ takovéhoto svobodných a schopných diktátorů můžeme uvést především Franka, Pinocheta a další, kteří svého času ochránili svojí zemi od jiných, pravděpodobně mnohem horších vnucovaných diktatur. Například Filipínci, kteří přešli z diktátorského režimu generála Marose k liberální demokracii, dodnes pojmenovávají největší bulváry a hlavní třídy měst stále po tomto diktátorovi, protože lid na tuto dobu „tuhého pořádku a kázně“ s úctou vzpomíná, jakkoliv se jednalo o polovojenský diktátorský režim.

Liberální demokrat se uzurpaci moci ze strany jednotlivců nebo zájmových (oligarchických) skupin brání, avšak přitom sám se chce stát rozhodčím, které vůdcovství je správné a které by mohlo být již nesprávné. Jakoby se zde zaváděla jakási „autorita absolutní pravdy“, kterou vlastní lid, která se v původních liberálních teoriích po třicetileté válce ovšem opírala o stvořitelský plán (Suarez, Althusius a mnoho dalších). Po hypotetickém zavedení této absolutní pravdy do dnešních forem demokracie však liberální demokrat nemá měřítko, podle kterého by mohl posuzovat své zvolené vůdce! I samotný měřitelný evidentní fakt „obecného blaha“ je relativní, protože nikdy nelze říci, že by někdo jiný nemohl přinést tohoto blaha více a být ještě

silnějším vůdcem. Modelový ideální vůdce pro liberálního demokrata je technokrat, analytik, bystrý a svobodný jedinec, kterého si společnost musí vybrat, jako si například v případě stavby „*vybírá zadavatel mostu schopného statika nebo inženýra pro jeho stavbu*“ (Reese 1926, s. 14). Zde se objevuje fenomén jakéhosi očekávání dokonalé vlády. Liberální demokraté typu C. W. Reeseho očekávají den, kdy se konečně dostane moc nad vedením společnosti do rukou lidí, kteří budou splňovat všechna výše uvedená kritéria exaktnosti, intelektu a svobody. Tento den, kdy bude nastolena tato dokonalá vláda, je považována za počátek jakéhosi „*mužného věku lidstva*“ (Reese 1926, s. 14).

Republika lidství

Posledním postulátem moderní demokracie je víra v jakýsi humanistický ráj všech lidí, vyjádřený termínem „Republika lidství“ - *Commonwealth of man*. Liberální demokrat je ústy C. W. Reeseho přesvědčen „*o hodnotě lidské osobnosti, o široce světovém společenství zájmů a schopnosti provádění a nutnosti lidského směru sociálního pokroku... na oltáři lidského života musí být hodnocena každá idea, každý symbol, každé zřízení*“. (Reese 1926, s. 14). Zajímavé je povšimnout si v této souvislosti: Objevuje se zde opět jakýsi postulát obecného lidství, který však, jak bylo ukázáno výše, nesmí mít žádného společného jmenovatele, protože tento jmenovatel by přeci již nemohl být evidentní. Člověk je na jedné straně zcela jedinečný a individuální, kterému je zakázáno „*vkládat dojmy a ideje individuální osoby do kosmického života jako celku*“, (Reese 1926, s. 7). Avšak na druhé straně se zde požaduje nějaká obecná hodnota lidství, která je zárukou a důvodem pro onen *Commonwealth of man*. Toto je podle názoru autora zcela zásadní a nejvážnější trhlina v celé teorii moderní liberální demokracie! Moderní demokrat zde totiž žádá, aby „*stavba republiky lidství byla vědomě závislá na lidské kontrole lidského osobou... podrobené vždy možností přírodního řádu*“. (Reese, 1926, s. 14).

Je-li zde však nějaký „přírodní řád lidství“, pak zde musí být i jakýsi „obecný zákonodárce“, který je garantem tohoto řádu. Především však, jakýkoliv obecný řád v sobě implikuje i určitý cíl, ke kterému ona požadovaná přirozenost lidství směřuje! Pokud tedy i moderní liberální demokrat počítá s nějakým obecným řádem, pak ani společenský vývoj nemůže být pouze náhodný – bezcílný! Liberální demokrat, který je zároveň vyznavačem obecné bezcílnosti vesmíru (například neodarwinovský evolucionista), nemůže být současně i vyznavačem „přírodního řádu“, který implikuje zacílenost.

Zavěrem

Republika lidství *Commonwealth of man*, tak jak ji chápe moderní liberální demokrat C. W. Reese, je heslem ve smyslu přání. Je to přání, aby někdo svobodný a schopný altruisticky vybudoval republiku lidství na způsob technické administrace světa podle evidentních poznatků a hypotéz současné vědy.

Za povšimnutí stojí především pokus Reeseho o konkretizaci svého plánu, jak dosáhnout této republiky lidství: Především je požadována *všeobecná vzdělanost*, což ovšem k postulátu evidence znamená pouze a jenom všeobecnou informovanost o výsledcích vědy a techniky. Dále se požaduje všeobecná dostupnost *sociálních záruk* – ve smyslu rovnosti příležitostí (*equality of opportunity*). Dále se požaduje, aby osobám, které prokazují neobyčejné schopnosti, byla poskytnuta co největší možná příležitost jejich využití. Cílem tohoto pak má být spojení sil lidí celého světa k odstranění hrůz, nehod, nemoci, sešlosti věku a nakonec i smrti. (Reese1926, s.14-15).

Tato představa, kterou moderní liberální demokrat vytváří, je jistě představou upřímnou! Avšak je to představa, která se podle tohoto principu rodí pouze v jeho životním příběhu, jako něco zcela individuálního. Tuto představu však, podle svých postulátů nedotknutelné svobody druhého, nesmí vnutit žádnému jinému jedinci. Je to tedy víra zcela individuální, která stojí jako rovnocenná vedle jiných věr, například vedle víry v Boha, který řídí své stvoření skrze své prostředníky (církve), nebo víry v obecné ideály beztrždní společnosti (dialektický materialismus), víry v obecný ideál světového ducha dějin (dialektický idealismus), ano i kruté nacistické víry v rasově čistého árijského vůdce. Všechny tyto víry také vycházely z nějaké původní představy jednoho konkrétního lidského individua, které pak tuto představu zevšeobecnilo, a učinilo z ní obecný cíl či ideál, nutně platný i pro ostatní členy společnosti. Tento totálně platný ideál pak určitá skupina totalitárně prosadila a potlačila svobodu těch, kteří s touto ideou nesouhlasili. Moderní liberální demokracie se s tímto společenským koloběhem musí smířit, protože její zcela liberální pojetí společnosti, nemůže proti těmto silám nikterak bojovat. **Zdá se tedy, že liberální demokracie není o nic více, ale také o nic méně nežli jedna z dalších věr.**

Literatura

1. Reese C. W.: *Humanism*. Chicago 1926, The Open Court Publishing Company.
2. Reese C. W.: *Humanism*. V Praze: Unie, 1929. 74, [I] s. Filosofická knižnice; 7.
3. Huxley A. D.: *The Devil's Disciple*. London 1994: Michael Joseph, ISBN 0-7181-3641-1.

Mgr. Mónika Imreh-Tóth
University of Szeged, Hungary

ENTREPRENURSHIP EDUCATION: WHAT CAN USA AND WESTERN EUROPE TEACH US?

Nauka przedsiębiorczości: czego mogą nas nauczyć Stany Zjednoczone Ameryki i Europa Zachodnia?

Streszczenie

W ostatnich latach można zaobserwować wzmożone zaangażowanie uniwersytetów w rozwój gospodarczy i rozwój przedsiębiorczości. Uniwersytety są powiązane z codziennym życiem gospodarczym na wiele sposobów, jednak szczególnie istotna jest promocja przedsiębiorczości, gdyż znaczna część małych i średnich przedsiębiorstw opartych na wiedzy pochodzi ze środowisk uniwersyteckich. Niniejsza praca prezentuje najlepsze praktyki uczelni będących liderami w zakresie nauczania przedsiębiorczości w USA i Europie Zachodniej. Autorka opisuje kilka możliwości rozwoju w tej dziedzinie, zwracając szczególną uwagę na potencjalne dostosowanie najlepszych praktyk do rzeczywistości państw wschodnioeuropejskich. Po zapoznaniu się ze strategiami i metodami stosowanymi przez wiodące uczelnie amerykańskie i zachodnioeuropejskie, autorka wybrała szeroki zakres przykładowych najlepszych praktyk możliwych do zastosowania w uczelniach Europy Wschodniej. Niewątpliwie poprzez proste kopiowanie metod nie jesteśmy w stanie osiągnąć takich samych wyników, jakie osiągnięto w USA i Europie Zachodniej; musimy wziąć pod uwagę istotne różnice kulturowe.

Słowa kluczowe: nauczanie przedsiębiorczości, uniwersytety amerykańskie, zachodnioeuropejskie uczelnie, metody nauczania przedsiębiorczości

In recent years, there has been an increasing focus on the issue of the promotion of becoming an entrepreneur. Intellectuals swarming out from university are the key of future businesses on such dynamically developing and innovative fields as information technology or biotechnology. In fact, the successful universities in the USA lay emphasis on the important role of educational institutions as catalysts of high-tech start-up companies: a remarkably graphic example is if four thousand companies established by MIT graduates and staff formed an independent nation, these companies would make this nation the 24th largest economy of the world (Lüthje-Franke 2002).

Entrepreneurship education is approached from numerous directions; in addition, several terms exist related to it. The term “entrepreneurship education” is generally used in the USA and Canada, but it was less widespread in Europe at the beginning of the 1980s. In the United Kingdom and in the Irish context, the preferred term was “enterprise education”, but the concept of “enterprise” had been gradually integrated into the concept of “entrepreneurship” by the beginning of the 1990s.

The research sponsored by Kauffman Foundation has established that in the current economic situation, starting new enterprises is a key factor in the renewal and reorganization of the economy (Lourenco 2013), which is also supported by that according to the study, more than half of the companies featured in the Fortune 500 list were established in a period of economic decline.

The diversity of entrepreneurial programs is presented in the variety of methods and methodologies applied in entrepreneurship education and training as well. According to Shepherd and Douglas (1997), entrepreneurship education approaches can be grouped into four categories:

- The “Old War Stories” Approach,
- The “Case Study” Approach,
- The “Planning” Approach,
- The “Generic Action” Approach.

The “Old War Stories” Approach attempts to motivate entrepreneurs with successful enterprise stories while revealing how those individuals became successful entrepreneurs. The “Case Study” Approach uses the cases of existing enterprises to analyze the entrepreneurial process. Meanwhile the students work out various solutions to the problems of the companies. The “Planning” Approach generally refers to the development of a business plan, whereas the “Generic Action” Approach lays emphasis on the elaboration of optimal entrepreneurial actions based on existing market forces.

The primary objective of entrepreneurship education is to support the successful development of new ventures. It is important to emphasize here that the success of entrepreneurship programs cannot be measured merely by the number of graduate students, but much rather by the social-economic effect of the enterprises they create. Questions such as the number of created ventures, the number of created jobs, the types of established companies and the growth of the performance of companies are essential in terms of economic growth (Sternberg - Wennekers 2005; Wong et al., 2005).

Several studies deal with the issue whether entrepreneurship can be taught (Vesper-Gartner 1997, Klofsten 2000, Kuratko 2003, Todorovic 2004,

Henry 2005, Klein-Bullock 2006). Those who argue that it cannot be taught start out from that **certain people are born with entrepreneurial traits** (the so-called “trait theory”) (Todorovic 2004). According to another approach, entrepreneurial role is often acquired in a cultural or practical way. The latter supports the view that **entrepreneurship can be also influenced through education and training**. An increase similar to these enormous numbers can be found in the field of entrepreneurship education. Recent increase and development of curricula and programs dedicated to the promotion of becoming an entrepreneur and creating new ventures is remarkable. It becomes obvious that “entrepreneurship”, or at least its certain aspects, can be taught. Business teachers and professionals have gone beyond the myth that an entrepreneur is born and cannot be developed (Kuratko 2003). We agree with this view, therefore in our study we examine American and Western-European examples that can provide best practice for developing successful entrepreneurship education.

1 Learning from the best

In the study, we examine the entrepreneurship centers and programs of American and Western European universities that have been working effectively for years and have actual effect on becoming an entrepreneur. We aim to review the widest possible range of best practices adaptable by Eastern Europe and the University of Szeged based on the particular examples.

In the course of our research, we studied several universities from the United States; however, based on the rankings of Princeton Review “Top Colleges for Entrepreneurship 2013”, we conducted a more detailed analysis on the methods and strategies of the following leading universities in terms of entrepreneurship education:

- Babson College,
- University of Houston,
- University of Michigan,
- Harvard University,
- University of Southern California,
- Syracuse University,
- Rice University.

In the United States, the methods of entrepreneurship education are more mature than in our country. After familiarizing with the strategies and

methods of the TOP American universities, we attempt to filter out the widest possible range of best practices adaptable by Eastern European universities having several faculties from the given examples.

Table 1. Factors adaptable from American universities

Studied universities	Adaptable methods	Comments
Babson College	Foundations of Management and Entrepreneurship course „Entrepreneurship of All Kinds” strategy	“in small” Simulation Low-tech
University of Houston	Competitions, Wolffest	Organizing conferences
University of Michigan	Catalyst of economic development Networks Utilization of locally produced knowledge	Scientific Park existing beside the university Relationships acquired at university are determining Locality
Harvard University	Brand	If the university has a regional reputation
University of Southern California	Specialized trainings Certificate in Technology Commercialization Networking organizations, forums Corporate connections	For different target groups Increasing researchers’ business insight, entrepreneurial inclination Network initiatives within the university Entrepreneurs: knowledge-recruitment
Syracuse University	Dilemmas and Debates Entrepreneurship Field Experience	Strengthening entrepreneurial attitude
Rice University	REEP (Rice University Education Entrepreneurship Program)	Training primary and secondary school teachers

Source: Own edition

In the followings, we examine the adaptation possibilities successively in the case of the Hungarian University of Szeged as a specific

application. The course of Babson College entitled “Foundations of Management and Entrepreneurship”, acknowledged by a special prize, and courses in accordance with this logic and content are present in the case of almost every TOP university. It is unquestionable that the efficiency of real courses requiring thinking and concrete practice is higher than that of theoretical courses. In the University of Szeged, the first step can be the objective of realizing this course “in small”. With the help of a certain simulation program, student groups should meet various challenges (occurring in entrepreneurial life), thus they could actually utilize their previously acquired theoretical knowledge. Alternatively, students would seek solutions to real business problems within a course similarly to the practical of Syracuse University titled Emerging Enterprise Consulting and the MAP program of Michigan University. The strategy of “Entrepreneurship of All Kinds” also appears in Babson College, which should be considered in the case of the University of Szeged as well, because the number of potential entrepreneurs intending to work in high-tech industries lags behind that of being present in low-tech industries. For this very reason, diversified programs aimed at the widest possible target groups are needed.

The Wolffest program of the University of Houston, and the competition in itself can be an important component of entrepreneurship education in the University of Szeged. Students of other Hungarian and cross-border universities can compare their knowledge and organizational skills, while besides increasing students’ social network, universities can learn from each other, thus they develop their own entrepreneurship education strategy as a certain synergic effect. Similarly to the Wolffest program, students could be involved in the organization of conferences, various university programs, through arranging groups from different faculties as well. For example, organizing a medical conference, where students of medicine and economics should cooperatively plan the required resources (financial, human, etc.), organize and manage the event, within the framework of a course for instance. Since one of the eleven faculties of the University of Szeged or its related organizations organizes a conference every year, it would provide a proper basis for the students to acquire actual practical experience.

The University of Michigan highlights that a university is often a catalyst of economic development. This is also true for the University of Szeged, because this university is an “innovation island” in the quite inhomogeneous and economically backward region. It can also be claimed in the case of the University of Szeged that relationships acquired at university are determining and the university is suitable to build and strengthen an

informal social network (Imreh-Lukovics 2011). The utilization of locally produced knowledge can also be applied to this university, since knowledge generated in different faculties can be exploited locally through adequate entrepreneurship education. All this is closely associated with ELI (Extreme Light Infrastructure) Science Park, which goes far beyond the punctiform development of a simple research center.

Beyond the direct environment of the investment, the broader economic region will also start to develop according to expectations, i.e. this investment will influence the current economic structure of the region as well. The regional innovation effect of ELI Science Park is outstanding, whose base are represented by firstly the actual development, secondly the University of Szeged – as an owner of the title of Outstanding Higher Educational Institution and Research University and an international reputation – and thirdly other research institutions of the region (SZBK, BayBio). They are integrally linked with existing and future innovative enterprises settling in the region in the medium term.

Similarly to Harvard University, the University of Szeged as a brand has to be emphasized, because it has the best position among the Hungarian institutions in the British QS rankings. In addition, it is the best provincial university based on the HVG rankings of 2014 (following Eötvös Lóránd University and Corvinus University of Budapest).

As for the issue of target groups, similarly to the University of Southern California, the University of Szeged should develop entrepreneurship education programs aimed at researchers working in the field of medicine and natural sciences, because these are the fields where specific ideas emerge, inventions are created, but no sufficient knowledge is available for their commercialization. Students can obtain practical knowledge in a more informal environment and in the form of more informal conversations (forums, lectures, workshops, etc.), which can complement the information of formal lectures. With the help of the University alumni, several opportunities arise to continuously create such events, where students' (and lecturers') social capital continues to increase. Partially related to this, cooperation can develop, which is mutually beneficial for the enterprises in the region (knowledge intensive, spin-off, etc.) and for the university. Within its framework, entrepreneurs can provide students with practical knowledge and case studies in university lectures, and impart knowledge in interactive lectures, while quasi performing recruitment, since they may offer a job for talented students. In the courses, similarly to the course of Syracuse University entitled Dilemmas and Debates, introducing several different approaches can also be interesting in examining problems.

The Entrepreneurship Field Experience course of Syracuse University can be interesting for students of medicine and natural sciences who want to try themselves in an environment where they have to “sell” their own ideas. In my opinion, it is very important because in this way non-economic students are immediately forced to examine their ideas through business glasses and they can gain experience in utilizing them.

Since entrepreneurship education should not start at the level of higher education, but acquiring basic knowledge would also be necessary at primary and secondary school level, the University of Szeged, similarly to Rice University, could launch trainings for primary and secondary school teachers, and as a result, entrepreneurship education can start in a young age. It would be useful to launch some pilot trainings in affiliated practice schools, which first would be held by university teachers, and to assess how much the students completing the training benefit from it.

In several American universities, entrepreneurship is considered as an integral part of multidisciplinary educational process. Students are encouraged to make joint projects with students from other disciplines (engineering, arts, business science, etc.), enabling them to rely on expertise acquainted from across the university.

Universities aim to minimize institutional barriers in terms of multidisciplinary activities in order to make the most creative and most innovative learning process possible. The result is a dynamic team- and project-based learning environment.

In the United States, entrepreneurship education is very closely linked to business practice. Professors frequently have experience in connection with start-ups. Entrepreneurs, many of whom are alumni of the university, participate in classroom activities, in the form of conversations with students or teaching a course. The structure of these courses includes the most practical possible real life cases, projects, practices and business plan competitions. Case studies can also serve as a role model for students considering entrepreneurial career. An important part of developing an entrepreneurial instinct: if students can see that people similar to them were able to create successful companies, it helps to demystify the process and make this option more realizable.

2 European practices

After reviewing the American examples, I studied European TOP higher educational institutions, which are located closer to our country both culturally and geographically. In my research, I examined several schools; the institutions examined in detail were selected based on the *Premiership 2013* rankings of *MBA50.com*. Given that the various electronic business journals (*Financial Times*, *Bloomberg Businessweek*, *The Economist*, *Forbes*) use different indicators to create their annual university rankings, *MBA50.com* set the objective of unifying the systems with equal weight and creating an aggregate ranking from the different rankings, the *Premiership 2013*. Based on this, I analyzed the following institutions (Table 2.):

- 3 English (London Business School, University of Cambridge – Judge, University of Oxford – Saïd);
- 3 Spanish (Iese Business School, IE Business School, Esade Business School);
- 2 French (Insead, HEC Paris);
- 1 Italian (SDA Bocconi);
- 1 Swiss (IMD).

Table 2. Ranking of studied European universities

2013 Aggregate ranking	European business universities	Country	FT 2013	BW 2012	EC 2013	FB 2013
1	London Business School	United Kingdom	1	1	3	4
2	Insead	France	2	2	7	2
3	IMD	Switzerland	6	7	4	1
4	Iese Business School	Spain	3	6	1	12
5	IE Business School	Spain	4	3	15	5
6	University of Cambridge - Judge	United Kingdom	5	-	9	8
7	Esade Business School	Spain	8	5	5	14
8	HEC Paris	France	7	9	2	15
9	University of Oxford - Saïd	United Kingdom	9	4	17	6
10	SDA Bocconi	Italy	14	10	14	3

FT= *Financial Times* BW=*Business Week* EC= *Economist* FB=*Forbes*

Before we study the particular universities, we outline what forms the basis of the order of different editorial boards:

- Financial Times: annual salary of alumni, 3 years after graduation + increment per cent in annual salary before and after training (+3 years).
- Bloomberg Businessweek: Questionnaires considering the main people involved: students, future employers. In addition, teacher-student composition, alumni's annual salary and other quality components – related to the university – also occur with less weight.
- The Economist: Career opportunities; students' personal development (through education); annual salary; networking opportunities.
- Forbes: ROI 5: To what extent do the costs of training return in the period of 5 years calculated from graduation?

In what follows, similarly to the review of American universities, I study the adaptable methods found in each institution.

In the followings, for further testing the adaptable best practices of American universities, we reviewed to what extent and in what way the highlighted positive methods characterize the practice of leading European universities. With this we examined the actually adaptable methods found in the given institutions. Overall, we sought the most frequently recurring solutions, presuming that the predominant solutions are in general operational in the European context and values as well.

The most frequently recurring motives are the following:

- International experience;
- Special training for high-tech enterprises;
- Modern educational methods: simulation, role-play;
- Involving entrepreneurs in education;
- Case studies with group work;
- Organizations for students.

One of the most important success factors seems to be **international experience**. Presumably, on the one hand, international and multicultural experience increases independence, and on the other hand, it can foster the acquisition of diverse points of view. It is no coincidence that, similarly to American universities, European universities leading in this field also have extensive opportunities. The most typical examples, in a non-exhaustive manner, are the following. In the case of London Business School, students have a possibility to choose from 32 institutions in Europe, Asia, Australia,

and North and South America. In Insead, both teachers and students are incredibly multicultural – composed from 84 different countries of the world. Similarly, in IESE, particular attention is paid to international exchange programs and in ESADE, 3-4 month exchange programs are available, since they have partnerships with a the most renowned business universities of the world.

The issue of **special trainings promoting the start of prospective high-tech enterprises** also occurs almost everywhere. Preparing students and researchers participating in non-business training for becoming an entrepreneur is common practice in European universities with broad training portfolio. An example for this is MPhil programs operating in Cambridge, which are for non-business MSc graduates, or currently for PhD researchers, making them able to start enterprises related to their special field. Similar to this is Master in Innovation and Entrepreneurship operating in ESADE Business School, which is a training preparing specifically for starting high-tech enterprises.

Similarly to the American universities, **modern educational methods based on simulation and role-play** come into prominence besides classroom teaching in nearly all of the studied universities. Out of these the Learning Lab practice of SDA Bocconi School of Management can be highlighted, within its framework a simulation program (Sherlock), role-play and web-based solutions have been developed. We can state that one of the keystones of successful entrepreneurship education is the consistent use of modern educational methods.

Involving active entrepreneurs in education is a basic requirement; it is present in the practice of every American and European university. In the case of London Business School, corporate partners receive valuable, mutually beneficial services from the university (e.g. making students (workforce) available, business analyses, methods, the most recent research, global social network, etc.) in exchange for an annual fee. Similarly, IMD also provides opportunities for corporate actors to cooperate with the university and take advantage of its intellectual capital.

Solving case studies in group work is also a well-tried device. IESE Business School practically directly applies the ‘Case Method’ methodology of Harvard, where all students participate as decision-makers in this course. At first they each get a case outlining a business problem. They read it through respectively, and formulate solutions by themselves. Then, as a wrap-up activity, they discuss and evaluate different points of view in groups

of 8. In the last phase of the course, the actual brainstorming starts. They all (80-100 people) gather in a room, where they discuss possible ideas (pre-selected by the teams) with the teacher's lead. An analogous technique is used in Insead, where similarly to the 'Case Method' course of Harvard, role-play and conducting interactive lectures (the teacher partially functions as a "provocative host") are presented.

Finally, **activity performed within the framework of student organizations** is also important, which educates participating students to be independent, to reflect on the situation and to plan (e.g. E-Garage in ESADE; Business clubs in INSEAD). However, it is useful to briefly highlight the most significant differences besides similarities for a more successful adaptation.

Unlike the United States (presumably mainly due to cultural differences), in proportion it is not so characteristic of the inhabitants of European countries to start a venture with a bachelor's degree. Instead – perhaps under social pressure as well – it is more typical that we consider obtaining a master's degree important.

As for American universities, courses that specifically take students into real business experience often occurred (***Babson College: Foundations of Management and Entrepreneurship; University of Houston: Wolffest; University of Michigan: Multidisciplinary Action Projects; Syracuse University: Emerging Enterprise Consulting; Rice University: Action Learning Project***). In the case of London Business School, summer practices can be mostly compared to the courses that have just been listed. However, in terms of their didactic setting, American and European practice strongly differs from each other. This means the following: in the American example, practical courses are much rather integrated into education, while in the European case, they are outsourced and separated. The former case assumes horizontality (the student simultaneously advances in his/her education and entrepreneurial ambitions), the latter presumes verticality (the student focuses on his/her studies in one period, and on his/her enterprise in the other period. Although this divergence may arise from that the ranking of American universities was geared towards entrepreneurial trainings, while that of European ones was based on broader business trainings. **Nevertheless, it is a valuable lesson that practice integrated into the syllabus (American style) works better in terms of entrepreneurial trainings, because the two areas (business knowledge [theory] + entrepreneurial experience [practice]) can simultaneously and mutually develop each other.**

3 Conclusion

Finally, we briefly attempt to formulate some fundamental conditions, which are certainly useful to consider in elaborating the possibilities of adaptation for Eastern European universities.

International experience is a basic requirement here as well; fortunately, opportunities have increased in this field in the past few years. Unfortunately, foreign experience includes only traveling in a certain part of the cases in the current eastern-western relation.

It is practical to establish relationships where partner institutions indeed provide high-standard training in the field of, amongst others, entrepreneurship, thus knowledge transfer can be realized in a more direct way. Its even more specific form is if one of the basic requirements of staying abroad is the completion of an entrepreneurship course in the host institution.

Special trainings adaptable for **High-tech** enterprises are crucial, it is practical for every institution to develop an own portfolio, which is composed of best international practices. In addition, we should not forget about **possible Low-tech** innovation trainings either. The majority of spin-offs occasionally coming from Eastern European universities emerge from these sectors.

In the case of **modern educational methods**, it is important to regard that the particular role-plays and simulations should suit the given economic, social and cultural context. In this sense, the methodology can only be adapted in this field, filling it with content is an own task.

Involving entrepreneurs in education is one of the greatest challenges for Eastern European universities. It does not have a substantive tradition in this region, and alumni movements also lag far behind western practice. Here “step zero” could be the adaptation of efficient involving methods, because we have some serious catching up to do even in terms of this.

Properly applied **case studies** also imply significant possibilities. However, here it is crucial to notice that adapting methodology can mean progress, instead of the entire adaptation of case studies. During several unsuccessful attempts it has been managed to learn that the direct adaptation of the case studies of leading American and European universities does not mean a serious advance in entrepreneurship education, due to the different macro and micro environment. In this field – similarly to what has been

mentioned in terms of educational methods – elaborating specific case studies that can actually be used is an own task.

In the case of **student self-motivated groups**, the aim should be to acquire the most commercial mentality possible and to emphasize project approach. Learning from each other holds the most possibilities in this field as well.

Entrepreneurship education can foster developing an entrepreneurial and innovative culture in Europe by changing mentality and providing necessary skills. One of the main differences between American and European entrepreneurship education is the definition and focus of “entrepreneurship”.

In the United States, entrepreneurship generally refers to growth-oriented enterprises or companies, whereas it is often associated with SMEs in Europe. Just because an enterprise is small, it does not make it more entrepreneurial than a large company. Europe has a heritage of small and medium enterprises, many of which are family-owned.

References

1. Henry, C., Hill, F., Leitch, C. (2005): *Entrepreneurship education and training: can entrepreneurship be taught*. Part II., Education and Training, 47, pp. 158-169.
2. Klein, P. G., Bullock, J. B. (2006): *Can entrepreneurship be taught?*, Journal of Agricultural and Applied Economics, 38, 429.
3. Klostén, M. (2000): *Training entrepreneurship at universities: a Swedish case*. Journal of European Industrial Training, 24, pp. 337-344.
4. Kuratko, D. (2003): *Entrepreneurship education: emerging trends and challenges for the 21st century*. Coleman Foundation White Paper Series, Coleman Foundation, Chicago, IL.
5. Lourenço, F., Taylor, T. G., Taylor, D. W. (2013): *Integrating “education for entrepreneurship” in multiple faculties in “half-the-time” to enhance graduate entrepreneurship*. Journal of Small Business and Enterprise Development, 20., pp. 503-525.
6. Lüthje, C., Franke, N. (2002): *Fostering entrepreneurship through university education and training: Lessons from Massachusetts Institute of Technology*. European Academy of Management, 2nd Annual

- Conference on Innovative Research in Management, 2002. május 9-11., Stockholm.
7. Shepherd, D. A., Douglas, E. J. (1997): *Is management education developing, or killing, the entrepreneurial spirit.* In Proceedings of the 1997 USASBE Annual National Conference Entrepreneurship: The Engine of Global Economic Development, San Francisco, California.
 8. Stenberg (2000): *Innovation Networks and Regional Development – Evidence from European Regional Survey (ERIS).* European Planning Studies, Volume 8, Number 4.
 9. Todorovic, Z. W. (2004): *The framework of static and dynamic components: an examination of entrepreneurial orientation and university ability to teach entrepreneurship.* Journal of Small Business and Entrepreneurship, 17.
 10. Vesper, K. H., Gartner, W. B. (1997): *Measuring progress in entrepreneurship education.* Journal of Business Venturing, 12, pp. 403-21.
 11. Wong, P. K., Ho, Y. P. , Autio, E. (2005): *Entrepreneurship, Innovation and Economic Growth: Evidence from GEM data.* Small Business Economics, 3, pp. 335-350.

WYDAWNICTWO WYŻSZEJ SZKOŁY TURYSTYKI I EKOLOGII

Wydawnictwo Wyższej Szkoły Turystyki i Ekologii wydaje podręczniki akademickie, monografie, materiały do nauki przedmiotu oraz „Studia i Materiały – Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Turystyki i Ekologii w Suchoj Beskidzkiej”; publikuje ono zarówno dorobek pracowników naukowo-dydaktycznych macierzystej Alma Mater, jak również innych ośrodków naukowych.

„Zeszyty Naukowe WSTiE” mają charakter interdyscyplinarny, a prezentowane w nich materiały są efektem prac prowadzonych w ramach badań statutowych, własnych oraz przygotowywanych rozpraw naukowych. Publikowane są tutaj artykuły oryginalne – źródłowe, przeglądowe, polemiczne oraz komunikaty i recenzje. W specjalnych numerach „Zeszytów” będą ukazywać się sprawozdania z własnych badań naukowych oraz konferencji organizowanych przez WSTiE. Wszystkie artykuły są recenzowane. Redakcja zapewnia standardy publikacji wg wymagań Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

WYTYCZNE DLA AUTORÓW PUBLIKACJI

1. Teksty dostarczone do Redakcji powinny być oryginalnym dziełem autora (autorów) i nie powinny być publikowane w innych wydawnictwach. Wymagane jest złożenie pisemnego oświadczenia w tej sprawie (zał. nr 1).
2. Językiem publikacji jest język polski; istnieje możliwość publikacji w języku obcym (wymagane jest w takim przypadku streszczenie w języku polskim).
3. Na autorze spoczywa obowiązek uzyskania zgody na przedruk rycin, tabel itp. pochodzących z innych publikacji.
4. Autor (autorzy) publikacji proszeni są o ujawnienie wkładu poszczególnych autorów w powstanie publikacji (z podaniem ich afiliacji oraz kontrybucji, tj. informacji, kto jest autorem koncepcji, założeń, metod, protokołu itp. wykorzystywanych przy przygotowaniu publikacji), przy czym główną odpowiedzialność ponosi autor zgłaszający manuskrypt. W celu przeciwdziałania „ghostwriting” oraz „guest authorship”, które są przejawem nierzetelności naukowej, wymagane jest złożenie oświadczenia przez autora publikacji: „Ja (imię nazwisko) oświadczam, że artykuł (tytuł) jest oryginalnym dziełem autora (autorów) i nigdy nie był publikowany w innych czasopismach.” Redakcja informuje także,

że wszelkie wykryte przypadki naruszenia punktu będą demaskowane, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające autorów, towarzystwa naukowe o informację na temat źródeł finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów („financial disclosure”). Redakcja dokumentuje wszelkie przejawy nierzetelności naukowej, zwłaszcza łamania i naruszania zasad etyki obowiązujących w nauce

5. Wszystkie prace są recenzowane z zachowaniem anonimowości autora i recenzenta.
6. Zgłoszone artykuły będą publikowane po uzyskaniu akceptacji Kolegium redakcyjnego, które zastrzega sobie prawo do dokonywania niezbędnych skrótów, poprawek redakcyjnych, korekt językowych.
7. Artykuły i materiały niezamawiane nie będą zwracane.

„ZESZYTY NAUKOWE WSTiE” – WYMAGANIA REDAKCYJNE

1. „Zeszyty Naukowe WSTiE” ukazują się co pół roku.
2. Artykuł wraz z „Formularzem zgłoszenia” powinien być dostarczony pocztą elektroniczną na adres: szkola@wste.edu.pl w postaci załącznika w edytorze tekstu Word. W treści poczty elektronicznej należy podać: tytuł artykułu, imiona i nazwiska autorów publikacji, stopnie i tytuły naukowe, miejsce pracy wraz z adresem, numerem telefonu i adresem poczty elektronicznej.
3. Tekst artykułu wraz z tabelami i rysunkami nie powinien przekraczać 1 arkusza wydawniczego, z wyjątkiem artykułów z obszernych prac naukowych, po uzgodnieniu z Wydawnictwem.
4. Tekst należy przesłać w formacie C5 (pojedyncze odstępy interlinii, marginesy (lewy, prawy, górny i dolny) – 2 cm, czcionka Times New Roman o rozmiarze 11); każdy pierwszy wers akapitu zaznaczyć klawiszem tabulatora „Tab”.
5. Pośrodku strony należy umieścić tytuł artykułu pisany wersalikami; pod tytułem – imiona i nazwiska autorów z podaniem afiliacji, tj. nazwy i adresu Instytucji, którą dany autor reprezentuje.
6. Na początku artykułu powinno znajdować się streszczenie w języku polskim zatytułowane „Streszczenie” oraz w języku angielskim, zatytułowane „Abstract” o objętości 50 do 200 słów, rozmiar czcionki – 10. Pod streszczeniem należy zamieścić: Słowa kluczowe – do sześciu słów, a w języku angielskim pod Abstract: Keywords – do sześciu słów.

7. Artykuł powinien być podzielony na rozdziały, przykładowo: Wstęp, Badania własne, Wnioski; dopuszcza się inne tytuły w zależności od charakteru artykułu.
8. W Komunikatach nie wymaga się streszczenia, abstraktu, słów kluczowych ani wyraźnego podziału na rozdziały.
9. Tabele i rysunki należy zamieścić w tekście, nad tabelami oraz pod rysunkami powinien znaleźć się numer rysunku zapisany cyfrą arabską (tab. 1., rys. 1.) oraz opis (czcionka w rozmiarze 9), sporządzony w taki sposób, aby tabela lub rysunek były zrozumiałe bez konieczności sięgania do tekstu głównego. Pod rysunkami i tabelami, jeśli są zaczerpnięte z innych publikacji należy podać źródło (rozmiar czcionki – 9).
10. W stosowaniu przypisów preferuje się przypisy dolne numerowane na każdej stronie; dopuszcza się stosowanie przypisów harvardzkich – jeden lub drugi styl konsekwentnie w całej pracy.
11. Na końcu artykułu należy umieścić napis: Bibliografia, a pod nim zestawić wykaz pozycji literaturowych.

WYDAWNICTWO WYŻSZEJ SZKOŁY TURYSTYKI i EKOLOGII POLECA

„Specyfika i turystyczna atrakcyjność wybranych regionów krajów wyszehradzkich (V4)”, skrypt dla studentów, Wydawnictwo WSTiE 2012.

„Raport z pilotażowych badań ruchu turystycznego na pograniczu polsko-słowackim”, red. Krzysztof Borkowski, Sucha Beskidzka 2012.

„Metodologia pracy naukowej”, Henryk Grabowski, Sucha Beskidzka 2011.

„Góry – Człowiek – Turystyka”, Księga jubileuszowa dedykowana prof. dr. hab. Andrzejowi Matuszykowi w 75. rocznicę urodzin, red.: Piotr Cybula, Marek Czyż, Sabina Owsianowska, WSTiE-Kraków 2011.

„Poradnik dla uczestników projektu ŁÓDZKI SPINacz kooperacja nauki i biznesu”, red.: Maciej Abram, Rafał Adamczyk, Maria Grzechynka, Marek Łabaj, Marta Margiel, Marek Nocoń, 2011.

„Zrównoważona turystyka na obszarze Podbabiogórza”, red. Marek Łabaj, współautorzy: Maciej Abram, Krzysztof Borkowski, Andriy Dobryansky, Marek Durmała, Barbara Krzysztofik, Krzysztof Ostafin, Sucha Beskidzka 2009.

„Obsługa ruchu turystycznego a karnoprawna ochrona granic Rzeczypospolitej Polskiej”, red. dr Krzysztof Borkowski, współautorzy: Stanisław Bisztyga, Krzysztof Borkowski, Marek Durmała, Ewa Wędzicha, Sucha Beskidzka 2009.

„Turyści w rezerwach przyrody. Wąwóz Homole i Dolina Białej Wody”, red. Marek Łabaj, współautorzy: Paweł Adamski, Katarzyna Gmyrek-Gołąb, Krystyna Krauz, Barbara Krzysztofik, Marek Łabaj, Adam Mrocza, Krzysztof Ostafin, Zbigniew Witkowski, Sucha Beskidzka 2009.

„Turystyka a prawo. Aktualne problemy legislacyjne i konstrukcyjne”, red.: Piotr Cybula, Jerzy Raciborski, Sucha Beskidzka-Kraków 2008.

WYŻSZA SZKOŁA TURYSTYKI I EKOLOGII W SUCHEJ BESKIDZKIEJ

WYŻSZA SZKOŁA TURYSTYKI I EKOLOGII w Suchej Beskidzkiej, silne centrum edukacyjne o międzynarodowym zasięgu, gwarantuje nowoczesny system kształcenia oparty na najlepszych europejskich wzorcach oraz innowacyjnych programach studiów. Uczelnia przyciąga studentów z całej Polski i z zagranicy, zapewniając im specjalistyczną wiedzę i doświadczenie przekazywane przez uznanych wykładowców. Na przestrzeni ostatnich lat WSTiE zajmuje czołowe pozycje w prestiżowych rankingach szkół wyższych.

W Rankingu *Wiadomości Turystycznych* 2013 – opiniotwórczego pisma branżowego, prezentującego najważniejsze inicjatywy i trendy światowego biznesu turystycznego – **WSTiE została najlepszą uczelnią turystyczną w Polsce**. Znalazła się na najwyższym podium, konkurując z niepublicznymi szkołami wyższymi kształcącymi kadry dla turystyki. WSTiE odniosła podwójne zwycięstwo: w kategorii przygotowania zawodowego i potencjału naukowego. Wysoki poziom nauczania połączony z aspektem praktycznym, równomierne rozłożenie akcentów pomiędzy kształceniem zawodowym i akademickim, zaangażowanie w rozwój ogólny przy jednoczesnym wdrożeniu w rynek pracy – to atuty, które zostały docenione przez kapitułę rankingu.

Uczelnia została wyróżniona odznaką honorową „Za Zasługi dla Turystyki” przyznawaną przez Ministra Sportu i Turystyki RP w uznaniu zasług dla rozwoju polskiej turystyki i umacnianiu współpracy międzynarodowej w tej dziedzinie. **Otrzymała również nagrodę specjalną „AWANS 2012”** za największy jakościowy skok w grupie najlepszych polskich uczelni. Potwierdzeniem wysokiej pozycji WSTiE jest najwyższa ocena Państwowej Komisji Akredytacyjnej na podstawie wizytacji przeprowadzonej w bieżącym roku na kierunku turystyka i rekreacja.

WSTiE prowadzi kształcenie na wydziałach: Turystyki i Rekreacji, Nauk Społecznych oraz Informatyki, w specjalizacjach poszukiwanych na europejskim rynku pracy. Dla kadr turystycznych uczelnia oferuje m.in. specjalności: zarządzanie markowym produktem turystycznym, hotelarstwo i gastronomia, menedżer SPA i Wellness, zarządzanie turystyką zrównoważoną oraz menedżer turystyki, kreacja innowacyjnych produktów turystycznych, turystyka międzynarodowa. Na Wydziale Nauk Społecznych studenci mogą podjąć specjalności takie jak m.in.: e-biznes i media społecznościowe, polityka regionalna i samorządowa, dziennikarstwo oraz komunikacja społeczna (public relations). Kształcenie informatyczne jest prowadzone w takich specjalnościach jak np.: inżynieria oprogramowania, systemy baz danych, technologie multimedialne i grafika komputerowa. Misją uczelni jest takie przygotowanie studentów, aby każdy absolwent znalazł pracę zgodną ze swoim wykształceniem i posiadanymi kompetencjami, czemu służą cele strategiczne: specjalizacja, umiędzynarodowienie, elitarność i innowacyjność kształcenia.

WSTiE koncentruje się na zagwarantowaniu wysokiej jakości specjalistycznej edukacji w międzynarodowym otoczeniu oraz na zapewnieniu unikalnej atmosfery towarzyszącej nauce. Gwarancją wysokiej jakości jest starannie dobrana kadra dydaktyczno-naukowa. Rektorem uczelni jest prof. dr hab. Janusz Sondel – ceniony prawnik, laureat nagrody Fundacji na rzecz Nauki Polskiej, wielokrotnie nagradzany przez Ministerstwo Edukacji Narodowej. Zajęcia są prowadzone zarówno przez nauczycieli akademickich o najwyższych kompetencjach, jak i przez specjalistów-praktyków, których wiedza poparta jest wieloletnim doświadczeniem.

Uczelnia kładzie nacisk na wszechstronną współpracę z wiodącymi ośrodkami edukacyjnymi w Europie i na świecie. Stąd udział WSTiE w międzynarodowych przedsięwzięciach naukowo-badawczych, sympozjach i konferencjach naukowych, programach wymiany studenckiej oraz mobilności kadry realizowanych m. in. w ramach projektów europejskich. Strategicznym elementem funkcjonowania WSTiE jest umiędzynarodowienie, które obejmuje wszechstronną współpracę z wiodącymi ośrodkami edukacyjnymi w Europie i na świecie w zakresie transferu wiedzy, know how, organizacji wykładów monograficznych znanych profesorów z zagranicy, wymiany studentów i tworzenia kompatybilnych programów nauczania umożliwiających kontynuację studiów za granicą. Uczelnia przygotowuje studentów do wejścia na rynek nowoczesnych usług turystycznych, informatycznych i PR. W tym celu

rozszerza współpracę międzynarodową, gdyż rynek wymaga od młodych ludzi wysokich kompetencji zawodowych, ale także umiejętności współpracy w środowiskach zróżnicowanych kulturowo. Systematycznie publikowane są prace naukowe nauczycieli akademickich związane z realizowanym programem dydaktycznym, jak również pozycje stanowiące cenną pomoc dydaktyczną dla studentów. Studenci mają szerokie możliwości dostosowania profilu kształcenia do zdolności i zainteresowań. Uczelnia umożliwia im ukończenie kilku specjalności oraz zdobycie dodatkowych kompetencji na certyfikowanych kursach, warsztatach i szkoleniach, spotkaniach z przedstawicielami życia gospodarczego, społecznego i naukowego.

Poprzez aktywnie działające Biuro Karier studenci mogą skorzystać z szerokiej oferty praktyk zawodowych, mając do dyspozycji kilkaset miejsc pracy w firmach w Polsce i całej Europie oraz Stanach Zjednoczonych. To wynik aktywnej współpracy z krajowymi i zagranicznymi partnerami wszystkich sektorów: prywatnego (biznesu), publicznego i organizacji pozarządowych. WSTiE przywiązuje do praktyk i staży ogromną rolę i w istocie 98 % studentów korzysta z tych propozycji, gdyż stwarzają one ogromne możliwości rozwoju i weryfikują umiejętności. Praktykant i stażysta ma szansę zaprezentować się ewentualnemu pracodawcy z jak najlepszej strony, gdyż to od jego zaangażowania i przydatności zależy, ile się nauczy i jakie będą efekty jego praktycznej edukacji.

Badania i postęp technologiczny, innowacje, transfer technologii, wzmocnienie sektora kreatywnego oraz przedsiębiorczość będą głównym wyznacznikiem rozwoju z punktu widzenia nowej perspektywy finansowej Unii Europejskiej na lata 2014–2020. Biorąc pod uwagę te tendencje, **w strukturach WSTiE prężnie funkcjonuje Krajowe Centrum Innowacji w Turystyce.** Jest to jednostka, która tworzy platformę współpracy dla podmiotów związanych z gospodarką turystyczną oraz wspomaga proces kształcenia w tej dziedzinie. Centrum realizuje innowacyjne projekty, łącząc współpracę sfery nauki i biznesu, wykonuje specjalistyczne opracowania, uczestniczy w przedsięwzięciach regionalnych, branżowych i sektorowych, monitoruje i pozyskuje środki finansowe ze źródeł krajowych i zagranicznych.

Autorskim projektem WSTiE jest Akademia Biznesu, unikalny program efektywnego praktycznego szkolenia studentów, którzy pod okiem doświadczonych wykładowców, praktyków i menedżerów uczą się, jak wykorzystywać zdobywaną wiedzę w realnych przedsięwzięciach

biznesowych. Udział w kreowaniu skutecznych rozwiązań rynkowych rozwija praktyczne umiejętności studentów i wzbogaca ich doświadczenia, a rynek dzięki temu zyskuje specjalistyczne, nowoczesne i pełne zaangażowania spojrzenie młodych ambitnych ludzi.

Rynkowe podejście jest tym atutem, który bez wątpienia pomaga WSTiE w konkurencji z innymi szkołami wyższymi. Dowodem na to są liczne działania uczelni na rzecz aktywizacji młodych ludzi – obecnych i przyszłych studentów. Od października 2013 r. uczelnia uruchamia nową, unikalną specjalność: ***E-biznes i media społecznościowe***, która stanowi odpowiedź na zapotrzebowanie szybko rozwijającego się rynku. Innowacyjny program kształcenia jest skierowany do osób, które od studiów oczekują czegoś więcej: wiedzy praktycznej zdobytej od kadry mającej doświadczenie w realnym biznesie.

Dla zainteresowanych zdobyciem wykształcenia w dziedzinach poszukiwanych przez pracodawców w całej Europie **Wyższa Szkoła Turystyki i Ekologii w Suchej Beskidzkiej oferuje europejskie standardy kształcenia i honorowany na całym świecie dyplom europejskiej uczelni.**

